(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

भारताचे सर्वोच्च न्यायालय

याचिकाकर्ता :

श्रीमती नीलाबती बेहेरा उर्फ ललित बेहेरा (मार्फत)

-विरुद्ध -

उत्तरवादी :

ओडिशा राज्य आणि इतर

न्यायनिर्णयाचा दिनांक : २४/०३/१९९३

न्यायपीठ :

न्यायमूर्ति श्री. वर्मा, जगदीश सरन (न्यायाधीश)

न्यायमूर्ति श्री. आनंद, ए. एस.

न्यायमूर्ति श्री. वेंकटचला एन.

उद्धरण :

१९९३ ए. आय. आर. १९६० १९९३ एस सी आर (२) ५८१

१९९३ एससीसी (२) ७४६ जेटी १९९३ (२) ५०३

१९९३ स्केल (२) ३०९

अधिनियम :

भारताचे संविधान, १९५०- अनुच्छेद ३२- सर्वोच्च न्यायालयाला आपल्या मुलाची कोठडीत मृत्यू झाल्याची माहिती देणारे आईचे पत्र- रिट याचिका - साक्षीपुराव्याचे मूल्यमापन - पोलिसांच्या क्रूरतेमुळे याचिकाकर्त्याच्या मुलाची पोलिस कोठडीत मृत्यू झाला किंवा कसे.

भारताचे संविधान, १९५०- अनुच्छेद ३२, २२६ - पोलीस कोठडीत मृत्यू- अनुच्छेद २१ अन्वये हमी दिलेल्या जीवन जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनासाठी भरपाई देण्याचे सर्वोच्च न्यायालय /उच्च न्यायालयाचे अधिकार - सार्वजनिक कायद्याच्या कार्यवाहीचा उद्देश - सार्वजनिक कायद्याच्या कार्यवाहीत उपाय - न्यायालयांची भूमिका- नुकसान भरपाई देणे-

निश्चित करणे - रक्कम देण्याच्या पद्धती आणि कोठडीत मृत्यूसाठी जबाबदार असलेल्या व्यक्तींविरुद्ध योग्य कारवाई बाबत सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश.

मुख्य टीप :

दिनांक ०१.१२.१९८७ रोजी सकाळी सुमारे ८ वाजता, चोरीच्या गुन्ह्याच्या तपासाच्या संदर्भात प्रतिवादी क्र. ६- पोलीस चौकीचे सहाय्यक पोलीस उपनिरीक्षक यांनी याचिकाकर्तीच्या अंदाजे २२ वर्षाच्या मुलाला त्याच्या घरातून पोलीस कोठडीत नेले. त्याला पोलिस चौकीत स्थानबद्ध करण्यात आले. दिनांक ०२.१२.१९८७ रोजी अंदाजे दुपारी २ च्या सुमारास याचिकाकर्तीला कळले की तिच्या मुलाचा मृतदेह रेल्वे रुळावर सापडला आहे. त्याच्या शरीरावर अनेक जखमा होत्या आणि त्या जखमांमुळे झालेला त्याचा मृत्यू अनैसर्गिक होता. याचिकाकर्तीने तिच्या दिनांक १४.०९.१९८८ रोजी च्या पत्रात, ज्याला राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत रिट याचिका म्हणून मानले गेले, असे अभिकथन केले आहे की, हे कोठडीतील मृत्यूचे प्रकरण होते कारण पोलीस कोठडीत असताना झालेल्या अनेक जखमांमुळे तिचा मुलगा मरण पावला आणि त्यानंतर त्याचा मृतदेह रेल्वे रुळावर फेकण्यात आला. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत हमी दिलेल्या जीवन जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल तिला नुकसान भरपाई द्यावी, अशी विनंती याचिकेत करण्यात आली होती.

उत्तरवादींचा बचाव असा होता की दिनांक ०२.१२.१९८७ रोजी सकाळी सुमारे ३ वाजता, याचिकाकर्तीचा मुलगा पोलीस चौकी जेथे त्याला स्थानबद्ध करण्यात आले होते, तेथून पोलिसांच्या कोठडीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाला; त्यानंतर त्याला शोध घेऊनही पकडले जाऊ शकले नाही आणि दिनांक ०२.१२.१९८७ रोजी त्याचा मृतदेह रेल्वे रुळावर अनेक जखमांसह सापडला, ज्यावरून असे सूचित होते की त्याला ट्रेनने चिरडले होते. उत्तरवादींनी कोठडीतील मृत्यूचा आरोप आणि याचिकाकर्तीच्या मुलाच्या अनैसर्गिक मृत्यूची जबाबदारी नाकारली.

दिनांक ०४.०३. १९९१ रोजी या न्यायालयाने जिल्हा न्यायाधीशांना या प्रकरणाची चौकशी करण्याचे आणि अहवाल सादर करण्याचे निर्देश दिले. पक्षकारांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर आणि पुराव्यांचे मूल्यांकन केल्यानंतर जिल्हा न्यायाधीशांनी चौकशी अहवाल

दिनांक ०४.०९. १९९१ रोजी सादर केला. जिल्हा न्यायाधीशांना असे आढळले की, याचिकाकर्तीच्या मुलाचा मृत्यू पोलीस चौकीमध्ये, पोलीस कोठडीत असताना केलेल्या अनेक जखमांमुळे झाला.

जिल्हा न्यायाधीशांनी त्यांच्या अहवालात काढलेल्या निष्कर्षाच्या अचूकतेवर या न्यायालयात टीका करण्यात आली.

उत्तरवादींनी असा युक्तिवाद केला की, दिनांक ०२.१२.१९८७ रोजी सकाळी सुमारे ३ वाजता, याचिकाकर्तीचा मुलगा पोलीस कोठडीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाला, तो धावत्या ट्रेन खाली चिरडला गेला आणि त्याला प्राणघातक जखमा झाल्या आणि उत्तरवादींवर असलेली त्याच्या सुरक्षेची जबाबदारी तो पोलिसांच्या ताब्यातून पळताक्षणीच संपुष्टात आली; आणि अनुच्छेद २१ अंतर्गत जीवन जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनासाठी भरपाई देण्याच्या राज्याच्या दायित्वाचा तथ्यात्मक पाया अनुपस्थित होता.

याचिकेस मंजुरी देताना या न्यायालयाने खालीलप्रमाणे मत व्यक्त केले : (द्वारे न्यायमूर्ती श्री. एल. एस. वर्मा, त्यांच्या वतीने आणि न्यायमूर्ती श्री. एन. वेंकटचला यांच्या वतीने)

१.०१ पोलीस कोठडीतून याचिकाकर्तीचा मुलगा पळून गेला हा बचाव जर खरा असेल, तर याचिकाकर्तीच्या मुलाला पकडण्यासाठी पोलिसांनी केलेल्या शोधाचा कोणताही ठोस स्वतंत्र पुरावा नाही. याउलट, सकाळी काही रेल्वे कर्मचाऱ्यांना रेल्वे रुळावर मृतदेह सापडल्यानंतर, मृतदेह ताब्यात घेण्यासाठी पोलीस त्या दिवशी खूप उशिरा घटनास्थळी पोहोचले. बचाव पक्षाच्या अर्थकथनाच्या विश्वासार्हतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी संबंधित पोलिस अधिकाऱ्यांचे असे वर्तन देखील एक महत्त्वपूर्ण परिस्थिती आहे.

१.०२ शवविच्छेदन करणाऱ्या डॉक्टरांच्या शपथपूर्वक साक्षीचा समावेश असलेल्या वैद्यकीय पुराव्यांमध्ये, मृत व्यक्तीच्या अंगावर असलेल्या सर्व जखमा रेल्वे अपघातात झाल्याची शक्यता वगळण्यात आली आहे आणि हे सर्व त्याला निर्दयीपणे मारहाण केल्यामुळे होऊ शकतात असे सूचित केले आहे.

१.०३ जेव्हा पोलीस अधिकाऱ्यांची भूमिकाच चौकशीचा विषय असते, तेव्हा फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १७६ अन्वये चौकशी पोलीस अधिकाऱ्याशी संयुक्तपणे नव्हे तर दंडाधिकाऱ्याद्वारे स्वतंत्रपणे करण्याचे योजिले आहे.

१.०४ जेव्हा मृतदेह रेल्वे रुळावर दोरीने बांधलेल्या अवस्थेत आढळला होता, तेव्हा मृतकाला हातबेड्या लावलेल्या होत्या. हे महत्त्वाचे आहे की, दिनांक ११.०३. १९८८ रोजीच्या प्रादेशिक न्यायवैद्यक विज्ञान प्रयोगशाळेच्या अहवालात असे नमूद केले आहे की, दोरीच्या दोन तुकड्यांच्या दोन कापलेल्या टोकाचे स्वरूप प्रत्यक्षात एकमेकांशी जुळत नाहीत. दोरीबद्दलचा हा निष्कर्ष उत्तरवादींच्या प्रतिपादनाला नकारार्थी ठरवितो की, याचिकाकर्तीचा मुलगा त्याला बांधलेल्या दोरीला चघळून पोलीस कोठडीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाला.

१. ०५ हे कोठडीत झालेल्या मृत्यूचे प्रकरण आहे आणि पोलीस चौकीमध्ये पोलीस कोठडीत असताना स्वेच्छेने केलेल्या जखमांमुळे मृतक व्यक्ती मरण पावला.

२. ०१ या न्यायालयाद्वारे राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये किंवा उच्च न्यायालयाद्वारे अनुच्छेद २२६ अन्वये केलेल्या कार्यवाहीमध्ये नुकसान भरपाई देणे हा सार्वजनिक कायद्यात उपलब्ध असलेला उपाय आहे, जो मूलभूत अधिकारांच्या उल्लंघनासाठी कठोर उत्तरदायित्वावर आधारित आहे आणि जरी तो अपकृतीवर आधारित कारवाईमध्ये खाजगी कायद्यात 'संरक्षण' म्हणून उपलब्ध असू शकतो, तरी सार्वभौम प्रतिकारशक्तीचे तत्त्व त्यावर लागू होत नाही. हा दोन उपायांमधील लक्षात ठेवण्यासारखा फरक आहे जो अशा कार्यवाहीमध्ये नुकसानभरपाई कोणत्या आधारावर दिली जाते हे देखील सूचित करतो.

२.०२ घटनात्मक अधिकाराची अंमलबजावणी आणि निवारण प्रदान करणे हे त्याच्या उल्लंघनाच्या कायदेशीर परिणामांचा भाग म्हणून नुकसानभरपाई प्रदान करणे समाविष्ट करते.

२.०३ मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांच्या उल्लंघनासाठी नुकसानभरपाईसाठी सार्वजनिक कायद्यातील दावा, ज्याच्या संरक्षणाची राज्यघटनेने हमी दिली आहे, हा अशा हक्कांची अंमलबजावणी आणि संरक्षणासाठी एक मान्य उपाय आहे आणि मूलभूत अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी प्रदान केलेल्या घटनात्मक उपायाचा अवलंब करून कठोर दायित्वावर आधारित असा दावा, मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनामुळे झालेल्या

अपकृतीच्या नुकसान भरपाईसाठी खाजगी कायद्यातील उपायापेक्षा वेगळा आणि त्या व्यतिरिक्त आहे. सार्वभौम प्रतिकारशक्तीचे संरक्षण लागू होऊ शकत नसल्यामुळे मूलभूत हक्कांच्या हमी या संकल्पनेपासून वेगळे असल्याने, घटनात्मक उपायामध्ये असे संरक्षण उपलब्ध असण्याचा प्रश्नच उद्भवू शकत नाही. हे तत्त्वच राज्यघटनेने हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनासाठी आर्थिक नुकसान भरपाई देण्याच्या निर्णयाचे समर्थन करते, जेव्हा राज्य किंवा त्याच्या सेवकांनी त्यांच्या अधिकारांचा कथित वापर करून केलेल्या उल्लंघनासाठी निवारण करण्याची ही एकमेव व्यवहार्य पद्धत उपलब्ध असते आणि राबता द्वारे राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ चा अवलंब करून घटनेंतर्गत सार्वजनिक कायद्यातील उपायाचा अवलंब करून मूलभूत अधिकाराच्या अंमलबजावणीचा दावा केला जातो.

२.०४ न्यायालय असहाय्य नाही आणि अनुच्छेद ३२ द्वारे या न्यायालयाला दिलेले व्यापक अधिकार, जे स्वतःच मूलभूत अधिकार आहेत, ते या न्यायालयावर अशी नवीन साधने तयार करण्याचे घटनात्मक बंधन लादतात, जी संपूर्ण न्याय करण्यासाठी आणि संविधानात हमी दिलेल्या मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असू शकतात, ज्यामुळे उचित प्रकरणांमध्ये आर्थिक नुकसान भरपाई देणे शक्य होते, जेथे निवारण करण्याचे एकमेव साधन म्हणून ते उपलब्ध आहे.

२.०५ या संदर्भात, अनुच्छेद १४२ अन्वये या न्यायालयाला उपलब्ध असलेले अधिकार देखील सक्षम तरतूद आहे. याचे विरुद्ध मत न्यायालयाला केवळ शक्तीहीन आणि घटनात्मक हमीला मृगजलवत आशा बनवू शकत नाही, परंतु काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये, चरम उल्लंघनासाठी जर न्यायालय चूक करणाऱ्याला त्याच्याकडून घडलेल्या गुन्ह्यासाठी सामान्य प्रक्रियेद्वारे शिक्षा आणि खाजगी कायद्यांतर्गत झालेल्या नुकसानीची वसूली वगळता राज्याविरुद्ध कोणतीही दिलासा देण्यास शक्तीहीन असेल, तर ते जीवन संपविण्यास प्रोत्साहन देऊ शकते.

२.०६ कायद्यानुसार असल्याखेरीज जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाऊ शकत नाही याची हमी जर खरी असेल, तर प्रत्येक उल्लंघनाच्या बाबतीत अधिकाराची

अंमलबजावणी देखील घटनात्मक योजनेत शक्य असले पाहिजे, ज्याचे निवारण करण्याची पद्धत प्रत्येक प्रकरणाच्या तथ्यांमध्ये योग्य आहे.

२.०७ जेथे अधिक योग्य असेल तेथे खाजगी कायद्यातील उपायांचे उल्लंघन टाळण्यासाठी न्यायालयीन प्रतिबंधाद्वारे त्याचा वापर कमी करणे आवश्यक असले, तरी खाजगी कायद्यातील आपल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी ज्यांच्याकडे साधनसामग्री नाही अशा आर्थिकदृष्ट्या वंचित लोकांद्वारे आवाहन केल्यावर, सार्वजनिक कायद्यातील हा उपाय अधिक सहजपणे उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

२.०८ मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल, राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ अन्वये आर्थिक भरपाई देण्यासाठी न्यायालयाच्या अधिकाराचा वापर केला जातो.

रुदुल साह-विरुद्ध-बिहार राज्य आणि इतर, [१९८३] ३ एस. सी. आर. ५०८; सेबॅस्टियन एम. होंग्रे- विरुद्ध-युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर, [१९८४] १ एस. सी. आर. ९०४ व [१९८४] ३ एस. सी. आर. ५४४; भीम सिंग -विरुद्ध- जम्मू आणि काश्मीर राज्य [१९८४] पुरवणी एस. सी. सी. ५०४ व [१९८५] ४ एस. सी. सी. ६७७; सहेली, महिला संसाधन केंद्र (अ विमेंस रिसोर्सेज सेंटर) आणि इतर -विरुद्ध- पोलीस आयुक्त, दिल्ली पोलीस मुख्यालय आणि इतर, [१९९०] १ एस. सी. सी. ४२२; महाराष्ट्र राज्य आणि इतर -विरुद्ध- रविकांत एस. पाटील, [१९९१] २ एस. सी. सी. ३७३; महाराज -विरुद्ध- अटर्नी जनरल ऑफ त्रिनिदाद अँड टोबॅगो, (नं २), (१९७८) ३ ऑल.इ.आर. ६७०; खत्री आणि इतर (IV) -विरुद्ध- बिहार राज्य आणि इतर, [१९८१] २ एस. सी. सी. ४९३ आणि युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन आणि इतर -विरुद्ध-युनियन इंडिया आणि इतर, [१९९१] ४ एस. सी. सी. ५८४, संदर्भित.

कस्तुरीलाल रलिया रेन जैन-विरुद्ध-उत्तर प्रदेश राज्य [१९६५] १ एस. सी. आर. ३७५, उल्लेखनीय.

रतनलाल आणि धीरजलाल यांचाअपकृती कायदा (लॉ ऑफ टॉर्ट्स), २२ वी आवृत्ती, १९९२, न्यायमूर्ती जी. पी. सिंह यांनी पृष्ठ क्र . ४४ ते ४८ मध्ये उल्लेख केला आहे.

२.०९ सध्याच्या प्रकरणात, निष्कर्षापर्यंत पोहोचल्यानंतर, याचिकाकर्तीला तिच्या मुलाच्या कोठडीत झालेल्या मृत्यूसाठी नुकसानभरपाई देण्याचे हे स्पष्ट प्रकरण आहे.

२.१० मृत व्यक्तीचे वय सुमारे २२ वर्षे होते आणि त्याचे मासिक उत्पन्न रु. १२०० ते रु. १५०० या मधात होते. सध्याच्या प्रकरणात याचिकाकर्तीला एकूण रक्कम रुपये १,५०,००० नुकसानभरपाई म्हणून देणे योग्य ठरेल.

२.११ उत्तरवादी ओडिशा राज्याला, याचिकाकर्तीला नुकसानभरपाई म्हणून रक्कम रुपये १,५०,००० आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या विधि सेवा समितीला खर्च म्हणून रक्कम रुपये १०,००० भरण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. याचिकाकर्तीला रक्कम रुपये १,५०,००० देण्याची पद्धत म्हणजे, याचिकाकर्तीच्या नावे अनुसूचित बँकेत तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी मुदत ठेवीत तेवढी रक्कम ठेवणे, ज्या काळात तिला केवळ त्यावर देय व्याज मिळेल आणि मुदत संपल्यावर तिला देय असलेली मूळ रक्कम मिळेल. जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी या संदर्भात आवश्यक ती पावले उचलतील आणि तीन महिन्यांत या न्यायालयाच्या प्रबंधक (न्यायिक) कडे अनुपालनाचा अहवाल देतील.

२.१२ याचिकाकर्तीच्या मुलाच्या कोठडीत झालेल्या मृत्यूसाठी जबाबदार असलेल्या व्यक्तीच्या दायित्वाची खात्री करून निश्चित करण्यासाठी आणि त्या प्रत्येकाविरुद्ध उपलब्ध सर्व योग्य कारवाई करण्यासाठी ओडिशा राज्य आवश्यक ती पुढील कारवाई करेल अशी अपेक्षा आहे.

द्वारे न्यायमूर्ती डॉ. ए. एस. आनंद (सुसंगत)

१.०१ दोषी, कैदी किंवा विचाराधीन कैद्यांना अनुच्छेद २१ अंतर्गत त्यांच्या मूलभूत अधिकारापासून वंचित ठेवले जात नाही आणि कायद्याप्रमाणे अनुज्ञेय असलेले निर्बंधच अशा व्यक्तींच्या मूलभूत अधिकाराच्या उपभोगावर लादले जाऊ शकतात. कायद्याच्या अनुषंगाने वगळता, नागरिक कोठडीत असताना, त्याच्या जीवन जगण्याच्या अटळ हक्काचे उल्लंघन होणार नाही याची खात्री करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे.

१.०२ भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेला मौल्यवान अधिकार, कायद्याने स्थापित केलेली प्रक्रिया वगळता, दोषी, विचाराधीन किंवा कोठडीत असलेल्या इतर कैद्यांना नाकारला जाऊ शकत नाही.

१.०३ पोलिस किंवा तुरुंग अधिकाऱ्यांवर, आपल्या ताब्यात असलेला नागरिक त्यांच्या जीवन जगण्याच्या अधिकारापासून वंचित राहणार नाही, याची खात्री करण्याची मोठी

जबाबदारी आहे. त्याचे स्वातंत्र्य हे त्याच्या बंदिवासाच्या वस्तुस्थितीने मर्यादित असलेल्या गोष्टींच्या स्वरूपातच आहे आणि म्हणूनच त्याला उरलेल्या मर्यादित स्वातंत्र्यात रस असणे अधिक मौल्यवान आहे. राज्याच्या वतीने काळजी घेण्याचे कर्तव्य कठोर आहे आणि त्याला अपवाद नाही.

१.०४ दुष्कृत्य कर्ता जबाबदार असतो आणि पोलिसांच्या ताब्यात असलेली व्यक्ती कायद्याने स्थापित केलेल्या कार्यपद्धती व्यतिरिक्त, त्याच्या जीवन जगण्याच्या अधिकारापासून वंचित राहिल्यास राज्य शासन जबाबदार असते.

१. ०५ याचिकाकर्तीच्या मुलाचा मृत्यू पोलिसांच्या ताब्यात असताना, पोलिसांच्या छळामुळे झाला. कोठडीतील मृत्यू हा कायद्याच्या नियमांद्वारे शासित सुसंस्कृत समाजातील कदाचित सर्वात वाईट गुन्ह्यांपैकी एक आहे.

१.०६ अशा प्रकरणांमध्ये 'सार्वभौम प्रतिकारशक्ती' चे संरक्षण राज्याला उपलब्ध नाही.

२. ०१ कोठडीतील मृत्यू झालेल्या पीडितेच्या वारसांना भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत हमी दिलेल्या हक्कांचे उल्लंघन किंवा आक्रमण केल्याबद्दल दिलासा देण्याचे जाहीर करणे, राज्याच्या अत्याचाराच्या कृत्यासाठी नुकसानभरपाईचा दावा करण्यासाठी त्याला दिवाणी खटल्याच्या सामान्य उपायाकडे ढकलणे नेहमीच पुरेसे नसते, कारण खाजगी कायद्यातील तो उपाय खरोखरच पीडित पक्षासाठी उपलब्ध असतो.

२. ०२ राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत अटळ हक्काच्या उल्लंघनाची तक्रार करणाऱ्या नागरिकाला असे सांगितले जाऊ शकत नाही की, जीवन जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराच्या प्रस्थापित उल्लंघनासाठी, त्याला रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करणाऱ्या न्यायालयांकडून सार्वजनिक कायद्यांतर्गत कोणताही दिलासा मिळू शकत नाही.

२.०३ सार्वजनिक कायद्याच्या कार्यवाहीचा प्राथमिक स्रोत विशेषाधिकार असलेल्या लेखनामधून उगवतो आणि त्यामुळे कायद्याच्या नियमांचे जतन आणि संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने, न्यायालयांना 'नवीन साधने' विकसित करून, परिस्थितिनुसार सार्वजनिक कायद्यात दिलासा देण्यासाठी त्याला आकार देणे आवश्यक आहे.

२. ०४ केवळ पीडितांना दिवाणी कायद्यात उपलब्ध असलेल्या उपाययोजनांकडे ढकलण्याचा जुना सिद्धांत नागरिकांच्या अटळ हक्कांचे संरक्षक आणि हमीदार म्हणून न्यायालयांच्या

भूमिकेला मर्यादित करतो. नागरिकांच्या सामाजिक आकांक्षा पूर्ण करणे हे न्यायालयांचे कर्तव्य आहे कारण न्यायालये आणि कायदे हे लोकांसाठी असतात आणि त्यांच्याकडून त्यांच्या आकांक्षांना प्रतिसाद देणे अपेक्षित असते.

२. ०५ सार्वजनिक कायद्याची कार्यवाही खाजगी कायद्याच्या कार्यवाहीपेक्षा वेगळा हेतू साध्य करते. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अन्वये हमी दिलेल्या अटळ अधिकाराचे प्रस्थापित उल्लंघन केल्याबद्दल या न्यायालयाद्वारे अनुच्छेद ३२ किंवा उच्च न्यायालयांद्वारे अनुच्छेद २२६ अंतर्गत कार्यवाहीत अनुकरणीय नुकसान म्हणून आर्थिक नुकसानभरपाईचा दिलासा हा सार्वजनिक कायद्यात उपलब्ध असलेला उपाय आहे आणि नागरिकांना हमी दिलेल्या मूलभूत आणि अटळ अधिकारांच्या उल्लंघनासाठी कठोर दायित्वावर आधारित आहे.

२. ०६ सार्वजनिक कायद्याचा उद्देश केवळ सार्वजनिक शक्ती सुसंस्कृत करणे हा नाही तर नागरिकांना हे आश्वासन देणे देखील आहे की, ते अशा कायदेशीर व्यवस्थेखाली राहतात ज्याचा उद्देश त्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करणे आणि त्यांचे अधिकार जपणे असा आहे. त्यामुळे, ज्या न्यायालयाने मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी किंवा संरक्षणासाठी राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अंतर्गत कारवाईत नुकसान भरपाई देऊन दिलासा दिला आहे, ते सार्वजनिक कायद्यांतर्गत, दुष्कृत्य-कर्त्याला शिक्षा करून आणि नागरिकांच्या मूलभूत अधिकार रक्षण करण्यात आपल्या सार्वजनिक कर्तव्यात अपयशी ठरलेल्या राज्यावर जनतेची जबाबदारी निश्चित करून असे करते.

२. ०७ अशा प्रकरणांमध्ये नुकसानभरपाई देणे हे अश्या प्रकारे मानले जायला नको, जसे खाजगी कायद्यांतर्गत झालेल्या नुकसानीसाठी सामान्यतः दिवाणी कारवाई म्हणून मानली जाते, परंतु व्यापक अर्थामध्ये, सार्वजनिक कर्तव्याच्या उल्लंघनामुळे केलेल्या चुकांसाठी, नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे रक्षण न केल्याबद्दल सार्वजनिक कायद्यांतर्गत 'आर्थिक दुरुस्ती' करण्याच्या आदेशाद्वारे दिलासा म्हणून मानली पाहिजे.

२. ०८ नुकसानभरपाई ही त्याच्या सार्वजनिक कायद्याच्या कर्तव्याच्या उल्लंघनासाठी चूक करणाऱ्याविरुद्ध देण्यात आलेल्या अनुकरणीय नुकसानभरपाईच्या स्वरूपाची आहे आणि पीडित पक्षास सक्षम अधिकारक्षेत्राच्या न्यायालयात दाखल केलेल्या दाव्याद्वारे किंवा/आणि गुन्हेगारावर दंडात्मक कायद्यांतर्गत खटला चालवून, खाजगी कायद्यांतर्गत अपकृतीवर

आधारित कारवाईमध्ये नुकसानभरपाईचा दावा करण्याच्या उपलब्ध अधिकारांपाशी स्वतंत्र आहे.

२. ०९ नागरिकांच्या नागरी स्वातंत्र्यांचे संरक्षक असल्यामुळे, या न्यायालयाला आणि उच्च न्यायालयाला केवळ अधिकार आणि अधिकारक्षेत्रच नाही, तर राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ अन्वये आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करून,पीडित किंवा पीडितेच्या वारसाला ज्याच्या भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अन्वये मूलभूत हक्कांचे उघडपणे उल्लंघन केले गेले आहे आणि दिवाणी खटला किंवा फौजदारी कार्यवाहीद्वारे उपाय करण्याचा नागरिकांचा अधिकार असूनही, राज्याच्या अधिकाऱ्यांनी नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांना केलेल्या नुकसानाची दुरुस्ती करण्याचे राज्याला आवाहन करून दिलासा देण्याचे बंधन देखील आहे.

२. १० राज्याला अर्थातच, कायद्यानुसार योग्य कार्यवाहीद्वारे नुकसानभरपाई मिळविण्याचे आणि दुष्कृती-कर्त्याविरुद्ध उपलब्ध असेल अशी कारवाई करण्याचा अधिकार आहे. अर्थातच, अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अन्वये अधिकारांचा वापर करताना दिलासा तेव्हाच दिला जाईल, जेव्हा हे सिद्ध होईल की नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाले आहे आणि प्रकरणातील तथ्ये आणि परिस्थितींमध्ये न्यायालयाकडून निवारणाचा इतर कोणताही योग्य प्रकार शक्य नाही.

२. ११ कायदा विकासाच्या प्रक्रियेत आहे आणि या प्रक्रियेसाठी स्वतंत्र सार्वजनिक कायदा प्रक्रिया तसेच सार्वजनिक कायद्याची तत्त्वे विकसित करणे आवश्यक आहे. कोणत्या परिस्थितींना स्वतंत्र कार्यवाही आणि तत्त्वे लागू होतात हे ओळखणे आवश्यक असू शकते आणि न्यायालयांना कठोरपणे परंतु विशिष्ट प्रमाणात सावधगिरीने आणि आत्मसंयमाने कार्य करावे लागेल, अन्यथा अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अंतर्गत कार्यवाहीचा खाजगी कायद्यातील दिवाणी कारवाईचा पर्याय म्हणून गैरवापर केला जाईल.

"फ्रीडम अंडर ला. लॉर्ड डेनिंग यांचे १९४९ मध्ये पहिले हॅमलान व्याख्यान, संदर्भित.

रुदुल साह विरुद्ध बिहार राज्य आणि इतर, [१९८३] ३ एस. सी. आर. ५०८, संदर्भित.

२.१२ प्रस्तुत खटल्यातील वस्तुस्थितीमध्ये, अनुकरणीय नुकसानभरपाईच्या स्वरूपात नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश देऊन, याचिकाकर्तीच्या मुलाच्या कोठडीतील मृत्यूसाठी तिच्या बाजूने आर्थिक दुरुस्तीचा आदेश देणे योग्य आहे.

२.१३ ओडिशा राज्याने, याचिकाकर्तीला रक्कम रुपये १,५०,००० द्यावी आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या विधि सेवा समितीला खर्चाच्या स्वरूपात रक्कम रुपये १०,००० द्यावी.

न्यायनिर्णय :

मूळ अधिकार क्षेत्र : रिट याचिका (फौजदारी) क्र. ४८८/१९८८

(भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये)

याचिकाकर्त्यासाठी श्री. एम. एस. गणेश.

उत्तरवादींतर्फे श्री. अल्ताफ अहमद , अतिरिक्त महान्याय अभिकर्ता, श्री. ए. के. पांडा व श्री. नरेश कुमार शर्मा.

न्यायनिर्णय न्यायमूर्ती श्री. वर्मा यांनी दिले होते.

याचिकाकर्ती श्रीमती नीलाबती बेहेरा उर्फ ललिता बेहेराचा मुलगा सुमन बेहेरा, वय अंदाजे २२ वर्षे, याचा पोलीस कोठडीत मृत्यू झाल्यामुळे त्यांनी दिनांक १४.०९. १९८८ रोजी या न्यायालयाला पत्र पाठवून नुकसानभरपाईचा दावा केला जे निश्चित करण्यासाठी सदर पत्र, राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये लेखी याचिका म्हणून मानले गेले. ओडिशातील सुंदरगड जिल्ह्यामध्ये बिसरा पोलीस ठाण्यांतर्गत जरायकेला पोलीस चौकीचे सहाय्यक पोलीस उपनिरीक्षक सरतचंद्र बारिक यांनी चोरीच्या गुन्ह्याच्या तपासाच्या संदर्भात सुमन बेहेरा याला त्याच्या घरातून दिनांक ०१. १२. १९८७ रोजी सकाळी सुमारे ८ वाजता पोलीस कोठडीत नेले आणि पोलीस चौकीत स्थानबद्ध केले. दुसऱ्या दिवशी म्हणजे दिनांक ०२. १२. १९८७ रोजी दुपारी सुमारे २ वाजता याचिकाकर्तीला कळाले की तिचा मुलगा सुमन बेहेरा याचा मृतदेह जरायकेला रेल्वे स्थानकापासून काही अंतरावर एका पुलाजवळ रेल्वे रुळावर सापडला आहे. जेव्हा ते सापडले तेव्हा सुमन बेहेराच्या शरीरावर अनेक जखमा होत्या आणि साहजिकच त्या जखमांमुळे मृत्यू झाल्याने तो अस्वाभाविक मृत्यू होता. हे कोठडीत मृत्यूचे प्रकरण असल्याचा आरोप करण्यात आला आहे कारण सुमन बेहेरा पोलीस कोठडीत असताना त्याला झालेल्या अनेक जखमांमुळे त्याचा मृत्यू झाला आणि त्यानंतर त्याचा मृतदेह रेल्वे रुळावर फेकण्यात

आला. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अन्वये हमी दिलेल्या जीवन जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल याचिकाकर्ती म्हणजे सुमन बेहेराच्या आईला नुकसानभरपाई मिळावी यासाठी याचिकेत विनंती केली आहे.

ओडिशा राज्य आणि त्याचे पोलीस अधिकारी, नामे सहाय्यक पोलीस उपनिरीक्षक श्री. सरतचंद्र बारीक, आणि शिपाई ब. नं. १२७ श्री. छबील कुजुर, पोलीस चौकी जरायकेला, पोलीस स्टेशन बिसरा यांना सदर याचिकेत उत्तरवादी म्हणून सामील करण्यात आले आहे. उत्तरवादींचा बचाव असा आहे की, पोलीस कोठडीतून सुमन बेहेरा १ ते २ डिसेंबर,१९८७ दरम्यानच्या रात्री अंदाजे ३ वाजता पोलीस चौकी जरायकेला, जेथे त्याला पोलीस हवालदार छबिल कुजूर यांनी स्थानबद्ध केले होते आणि पहाऱ्याखाली ठेवले होते, तेथून पळून जाण्यास यशस्वी झाला. त्यानंतर शोधाशोध करूनही त्याला पकडता आले नाही; आणि दुसऱ्या दिवशी सुमन बेहेराचा मृतदेह रेल्वे रुळावर अनेक जखमांसह सापडला, ज्यावरून असे सूचित होते की तो पोलीस कोठडीतून पळून गेल्यानंतर एका धावत्या ट्रेनने त्याला चिरडले होते. थोडक्यात, या आधारावर पोलीस कोठडीत मृत्यूचा आरोप नाकारला गेला आणि परिणामी उत्तरवादींनी सुमन बेहेराच्या अनैसर्गिक मृत्यूची जबाबदारी सुद्धा.

सुमन बेहेराच्या मृत्यूच्या कारणासंबंधी वाद लक्षात घेता, दिनांक ०४. ०३.१९९१ रोजी या न्यायालयाने ओडिशातील सुंदरगड येथील जिल्हा न्यायाधीशांना या प्रकरणाची चौकशी करून अहवाल सादर करण्याचे निर्देश दिले होते. पक्षकारांना जिल्हा न्यायाधीशांसमोर हजर राहण्याचे आणि ज्या पुराव्यावर त्यांनी विश्वास दर्शविला आहे, ते समोर ठेवण्याचे निर्देश देण्यात आले होते. तदनुसार, पक्षकारांनी पुरावे समोर ठेवले आणि दिनांक: ०४/०९/१९९१ रोजी जिल्हा न्यायाधीशांनी पुराव्यांच्या आधारे त्याच्या निष्कर्षांचा समावेश असलेला चौकशी अहवाल सादर केला आहे ज्यानुसार, सुमन बेहेरा जरायकेला पोलीस चौकीमध्ये पोलीस कोठडीत असताना त्याला झालेल्या अनेक जखमांमुळे त्याचा मृत्यू झाला होता. जिल्हा न्यायाधीशांच्या या निष्कर्षाच्या आणि अहवालाच्या अचूकपणावर उत्तरवादींनी आक्षेप घेतल्यामुळे, चौकशी अहवालावर उपस्थित केलेल्या आक्षेपांच्या दृष्टीने आम्ही या प्रकरणाची नव्याने तपासणी केली.

मान्य केलेली तथ्ये अशी आहेत की, सुमन बेहेरा याला दिनांक ०१. १२. १९८७ रोजी सकाळी ८ वाजता पोलिस कोठडीत ठेवण्यात आले आणि त्याला पोलिस कोठडीतून मुक्त करण्यात आले नव्हते, तरी दुसऱ्या दिवशी तो जरायकेला पोलीस चौकीजवळ रेल्वे रुळावर मृतावस्थेत आढळला आणि त्याला झालेल्या अनेक जखमांमुळे त्याचा मृत्यू अनैसर्गिक होता. म्हणून सुमन बेहेराला नेमक्या कशामुळे त्या जखमा झाल्या ज्याच्यामुळे तो मरण पावला याचा खुलासा करण्याचे दायित्व स्पष्टपणे उत्तरवादींवर आहे. जोपर्यंत उत्तरवादी त्यांच्या निर्दोषतेशी सुसंगत असे वाजवी स्पष्टीकरण देत नाही, तोपर्यंत स्पष्ट तर्क असा आहे की सुमन बेहेरा याला पोलीस कोठडीत प्राणघातक जखमा झाल्यामुळे त्याचा मृत्यू झाला, ज्यासाठी प्रतिवादी जबाबदार आणि उत्तरदायी आहेत. कोठडीतील मृत्यूचा हा स्पष्ट आणि तार्किक अनुमान टाळण्यासाठी, विद्वान अतिरिक्त महान्याय अभिकर्त्यांनी उत्तरवादींच्या बचावावर भर दिला की, सुमन बेहेरा १ ते २ डिसेंबर, १९८७ दरम्यानच्या रात्री अंदाजे ३ वाजता पोलिस कोठडीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाला होता आणि अशी शक्यता होती की त्याला धावत्या ट्रेनने चिरडल्यामुळे प्राणघातक जखमा झाल्या असतील. उपरोक्त बचावाला पाठींबा देण्यासाठी आणि असा युक्तिवाद करण्यासाठी की, सुमन बेहेरा पोलिस कोठडीतून पळताक्षणीच उत्तरवादींवर असलेली त्याच्या सुरक्षेची जबाबदारी संपुष्टात आली, विद्वान अतिरिक्त महान्याय अभिकर्त्यांनी उत्तरवादींनी सादर केलेल्या पुराव्यावर विश्वास दर्शविला आहे. तथापि, जर तो कोठडीतील मृत्यू असल्याचे आढळून आले तर, अनुच्छेद २१ अंतर्गत जीवन जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल या कार्यवाहीत नुकसानभरपाई देण्याच्या राज्याच्या दायित्वावर विद्वान अतिरिक्त महान्याय अभिकर्ता रास्तपणे वाद घालत नाहीत. असा युक्तिवाद आहे की राज्याच्या अशा दायित्वाचा वास्तविक पाया अनुपस्थित आहे. याचिकाकर्तीचे न्यायमित्र म्हणून हजर राहिलेल्या श्री. एम. एस. गणेश यांनी मात्र असा युक्तिवाद केला की, चौकशी दरम्यान सादर केलेले पुरावे उत्तरवादींच्या बचावाला समर्थन देत नाहीत आणि सुमन बेहेरा याला केलेल्या जखमांमुळे पोलीस कोठडीत त्याचा मृत्यू झाल्याचा विद्वान जिल्हा न्यायाधीशांचा निष्कर्ष नाकारण्याचे कोणतेही कारण नाही.

पहिला प्रश्न असा आहे : याचिकाकर्तीने अभिकथन केल्याप्रमाणे, हे कोठडीतील मृत्यूचे प्रकरण आहे काय ? कबूल तथ्ये याप्रमाणे आहेत :- गावातील चोरीच्या गुन्ह्याच्या तपासादरम्यान, सहाय्यक पोलीस उपनिरीक्षक श्री. सरतचंद्र बारीक यांनी दिनांक

०१. १२. १९८७ रोजी सकाळी ८ वाजता सुमन बेहेराला पोलीस कोठडीत ठेवून पोलीस चौकी जरायकेला येथे स्थानबद्ध करण्यात आले होते; सुमन बेहेरा आणि माही सेठी नावाच्या आणखी एका आरोपीला पोलीस ठाण्यात हातकड्या घालून एकत्र बांधून पोलीस कोठडीत ठेवण्यात आले होते; याचिकाकर्ती म्हणजे सुमन बेहेराची आई आणि आजी रात्री ८ च्या सुमारास सुमन बेहेरासाठी जेवण घेऊन पोलीस चौकीमध्ये गेले जे त्याने खाल्ले आणि त्यानंतर या महिला तेथून निघून गेल्या, तर सुमन बेहेरा पोलीस कोठडीत राहिला, त्या रात्री पोलीस शिपाई छबील कुजुर आणि इतर काही व्यक्ती पोलीस चौकीत उपस्थित होते; आणि दिनांक ०२.१२.१९८७ रोजी सकाळी जरायकेला आणि भालुलता रेल्वे-स्थानक दरम्यान सुमन बेहेराचा मृतदेह किलोमीटर क्रमांक ३८५/२९ वर रेल्वे रुळावर हातकड्या व अनेक जखमांसह सापडला. हे विशेष महत्वाचे आहे की, जर पोलिस कोठडीतून त्याच्या पळून जाण्याचा बचाव खरा असेल, तर सुमन बेहेराला पकडण्यासाठी पोलिसांनी केलेल्या शोधाबद्दल कोणताही ठोस स्वतंत्र पुरावा नाही. याउलट, काही रेल्वे कर्मचाऱ्यांना सकाळी रेल्वे रुळावर मृतदेह सापडल्यानंतर, मृतदेह ताब्यात घेण्यासाठी पोलीस रात्री उशिरा घटनास्थळी पोहोचले. बचाव पक्षाने जे सांगितले त्याच्या विश्वासार्हतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी संबंधित पोलिस अधिकाऱ्यांचे वर्तन देखील एक लक्षणीय परिस्थिती आहे.

चौकशीदरम्यान पक्षकारांनी सादर केलेल्या इतर पुराव्यांवर चर्चा करण्यापूर्वी, शवविच्छेदनादरम्यान सुमन बेहेराच्या मृतदेहावर सापडलेल्या जखमांचा संदर्भ दिला जाऊ शकतो. सदर जखमांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे :-

" **बाह्य जखमा** :-

(१) छिन्नविछिन्न झालेल्या चेहऱ्याच्या कडेवर कापीव जखम

(२) ३" X २" आकाराची डाव्या कानशिलाच्या भागावर हाडपर्यंत गेलेली कापीव जखम

(३) १$^{१/२}$ "X १/४" आकाराची कानामागच्या हाडाला उघडं पाडणारी, कानाच्या उजव्या कर्णमूल प्रवर्धाच्या बाजूला २" वर कापीव जखम

(४) कपाळावरील डाव्या बाजूस १$^{१/२}$ "X १/४" आकाराची, कपाळाच्या मध्यभागी असलेल्या हाडापर्यंत गेलेली कापीव जखम, १/२" X १/४" हाड खोलवर, त्याच्या डाव्या बाजूला १" X १/४" हाड उघड पडले आहे.

(५) डाव्या हाताच्या मधल्या बाजूच्या अग्रभागावर १ "X १/२" आकाराचे कापीव जखम, फ्रॅक्चर झालेले हाड बाहेर निघालेले आहे.

(६) गुडघ्याच्या सांध्याच्या ४" वर, डाव्या मांडीच्या मध्यभागी १"X १/२" X V २" आकाराचे कापीव जखम.

(७) डाव्या गुडघ्याच्या सांध्यावर १/२" X १/२" X १/२" आकाराचे कापीव जखम.

(८) उजव्या गुडघ्याच्या सांध्याच्या मध्यभागी १" X १/२" X १/२" आकाराचे कापीव जखम.

(९) गुडघ्याच्या सांध्याच्या ४" खाली, डाव्या पायाच्या मागील बाजूस १" X १/२" X १/२" आकाराचे कापीव जखम.

(१०) उजव्या पायाच्या तिसऱ्या आणि चौथ्या बोटावर १" X १/४" X १/२" आकाराचे कापीव जखम.

(११) डाव्या पायाच्या मागच्या भागावर १"X १/४" X १/२" आकाराचे छिद्रयुक्त जखम.

मानेवर जखमा

(१) गळ्याभोवतालच्या हाडाच्या डाव्या बाजूच्या १" वर, स्टर्नोक्लिडोमास्टॉइड स्नायूसह तिरकस ३"X १" आकाराचे जखम

(२) सदर जखमेच्या बाजूला २" X १" आकाराचे जखम

(३) आणि क्लॅव्हियलच्या डाव्या बाजूच्या १"X १" वर

(४) मानेच्या मागील भागास १"X १' तिरकस उजव्या ते मध्य रेषेवर जखम आहे.

उजवा खांदा

(ए) उजव्या स्कॅप्युलाच्या १" वर २"X २" आकाराचे जखम

(बी) उजव्या खांद्याच्या टोकावर १"X १' आकाराचे जखम

(सी) उजव्या तळहाताच्या पृष्ठभागावर २"X १" आकाराचे जखम

(डी) कोपऱ्यापासून मनगटापर्यंतच्या भागाच्या डाव्या बाजूस वाढलेली जखम

(ई) उजव्या कोपरावर ४" X १" आकाराचे जखम

(एफ) डाव्या तळहाताच्या पृष्ठभागावर २"X १" आकाराचा मुका मार

(जी) डाव्या गुडघ्यावर २"X १" आकाराचा मुका मार

(एच) डाव्या गुडघ्याच्या १" वर १" X १" आकाराचा मुका मार

(आय) उजवेकडील मणक्याच्या श्रोणीवर   १ "X १/२" आकाराचा मुका मार

(जे) डाव्या खांद्याच्या हाडावर ४" X १" आकाराचा मुका मार

(के) उजव्या खांद्याच्या हाडाच्या   १" खाली ५" X १" आकाराचा मुका मार

(एल) उजव्या खांद्याच्या हाडाच्या ३" मध्यम ते कनिष्ठ कोणावर २"X १" आकाराचा मुका मार

(एम) डाव्या खांद्याच्या हाडाच्या २" खाली ४" X २" आकाराचा मुका मार

(एन) डावीकडील १२ व्या बरगड्याच्या खाली २" X ६" आकाराचा मुका मार

(ओ) डावीकडील कमरेच्या क्षेत्रावर ४" X २" आकाराचा मुका मार

(पी) डाव्या नितंबावर ३" X २" आकाराचा मुका मार

(क्यू) विच्छेदन केल्यावर आढळलेले :-

(१) कवटीच्या उजव्या बाजूच्या पार्श्विका आणि पश्चिका हाडावर ६" लांबीचा अस्थिभंग.

(२) समोरच्या हाडावरील कापीव जखमेच्या २" खाली दबलेला अस्थिभंग.

(३) २" लांबीचा डावीकडील कानशिलावर अस्थिभंग, बाह्य जखम क्र. २ च्या खाली म्हणजे कर्णमूल प्रवर्धाच्या २" वर कापीव जखम

(४) दाबलेल्या अस्थिभंगाच्या खाली फाटलेली पापुद्रा , मेंदूचा पदार्थ पापुद्यामधून बाहेर पडलेला.

(५) कवटीच्या आत रक्तस्त्राव.

(६) बाह्य जखम क्र. ३ च्या खाली मेंदूवर १" X १/२" X १/२" आकाराची कापीव जखम

(७) दोन्हीकडील कानशिलेच्या पृष्ठभागावर हाडांचे तुकडे उपस्थित.

(८) डावा कोपराच्या ३' वर भुजास्थिभंग

(९) डाव्या गुडघ्याच्या सांध्याच्या ३" वर ऊर्वस्थिभंग

(१०) अधोहनवस्थिच्या दोन्ही बाजूच्या कोणांवर अधोहनवस्थिभंग

(११) जबड्याचा अस्थिभंग.

चेहरा पूर्णपणे छिन्नविछिन्न झाला होता, बुब्बुळ आहे, नाक, ओठ, गाल दिसत नाही. मॅक्सिला (वरच्या जबड्याचे हाड) आणि मॅंडिबल (अधोहनवस्थि) चा एक भाग दिसत नाही.

शरीराच्या धडाच्या समोरील भागावर कोणतीही जखम नव्हती. मेंदू फुटलेला आणि छिद्रयुक्त आहे.

डॉक्टरांनी अभिसाक्ष दिली की, सर्व जखमा कडक आणि बोथट वस्तूमुळे झाल्या होत्या, चेहरा आणि डाव्या कानशिलाच्या भागावरील जखमामृत्यू नंतरच्या होत्या आणि उरलेल्या जखमा मृत्यू पूर्वीच्या होत्या. धावत्या ट्रेनने मृतदेह ओढल्यामुळे जखमा झाल्याची शक्यता डॉक्टरांनी नाकारली आणि असे कथन केले की, मृत्यूपूर्वीच्या सर्व जखमा लाठीच्या मारामुळे होऊ शकतात.

डॉक्टरांनी पुढे असे कथन केले की, ट्रेन अपघातात सर्व जखमा होऊ शकत नाही पण लाठीच्या मारामुळे सर्व जखमा होणे शक्य होते. अशा प्रकारे, शवविच्छेदन करणाऱ्या डॉक्टरांच्या शपथपूर्वक साक्षीचा समावेश असलेल्या वैद्यकीय दाखल्यामध्ये सुमन बेहेराला झालेल्या सर्व जखमा ट्रेन अपघातात होण्याची शक्यता वगळण्यात आली आहे, तर त्या सर्व जखमा त्याला निर्दयीपणे मारहाण केल्यामुळे होऊ शकतात असे सूचित केले आहे. विद्वान अतिरिक्त महान्याय अभिकर्त्यांनी,कटक येथील प्राध्यापक आणि वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या न्यायवैद्यक औषध विभागाचे प्रमुख डॉ. के. के. मिश्रा यांचा दिनांक १५/०२/१९८८ रोजीचा लेखी अभिप्राय, जो त्यांना निर्णयार्थ सोपविण्यात आला होता, त्यावर दृढ विश्वास दर्शविला, ज्यामध्ये त्यांनी कागदपत्रांच्या आधारे सांगितले की, सुमन बेहेराच्या मृतदेहावर आढळलेल्या जखमा रेलच्या मधोमध रुळावर लोळण्यामुळे आणि धावत्या रेल्वेगाडीच्या/ इंजिनाच्या प्रक्षेपित भागाच्या जबरदस्त संपर्कात आल्यामुळे झाल्या असतील. त्याव्यतिरिक्त त्यांनी असेही सूचित केले की, सदर प्रकरण आत्महत्येचे दिसत नसले तरी, रेल्वे रुळावर अपघाती पडून धावती गाडी गेल्याची अधिक शक्यता आहे. आमच्या मते, डॉ. के. के. मिश्रा यांना साक्षीदार म्हणून तपासले गेले नाही, म्हणून त्यांचे अभिप्राय सहाय्यकारी नाही आणि शवविच्छेदन करणाऱ्या आणि चौकशीदरम्यान साक्षीदार म्हणून साक्ष देणाऱ्या डॉक्टरांच्या साक्षीचे महत्व कमी होत नाही. डॉ. के. के. मिश्रा यांचे अभिप्राय गूढ आहे, ते

ज्या अंदाजांवर आधारित आहे, त्याचा कोणताही आधार नाही, आणि मृत्यूनंतरच्या जखमा आणि मृत्यूपूर्वीच्या जखमा या दोन्हीबद्दल काहीही सांगत नाही. या निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यात आणि शवविच्छेदन करणाऱ्या डॉक्टरांच्या साक्षीला प्राधान्य देण्यात आम्हाला अजिबात संकोच वाटत नाही.

कार्यकारी दंडाधिकारी आणि मंडळ पोलीस निरीक्षक यांनी केलेल्या संयुक्त चौकशीच्या निष्कर्षांच्या दिनांक १९.१२.१९८८ रोजीच्या अहवालाचाही आम्ही संदर्भ घेऊ शकतो. सदर अहवाल फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १७६ अन्वये तयार करण्यात आल्याचे म्हटले जाते. आणि मृत्यूच्या कारणाशी संबंधित सांविधिक प्रतिवेदन म्हणून विद्वान अतिरिक्त महान्याय अभिकर्त्यांनी त्याच्यावर दृढ विश्वास दर्शविला होता. प्रथमतः फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १७६ अन्वये चौकशी दंडाधिकाऱ्यांद्वारे स्वतंत्रपणे करण्याचे पूर्वकल्पित आहे आणि जेव्हा पोलिस अधिकाऱ्यांची भूमिकाच चौकशीचा विषय असते तेव्हा पोलिस अधिकारीसोबत संयुक्तपणे केली जात नाही. नोंदविलेल्या संयुक्त निष्कर्षानुसार, सुमन बेहेरा पोलीस कोठडीतून दिनांक ०२.१२.१९८७ रोजी सकाळी सुमारे ३ वाजता पळून गेला आणि ट्रेन अपघातात झालेल्या जखमांमुळे त्याचा मृत्यू झाला. जेव्हा त्याचा मृतदेह रेल्वे रुळावर सापडला, तेव्हा मृतकच्या हाताला हातकड्या होत्या आणि त्याच्या भोवती दोरी होती. प्रादेशिक न्यायवैद्यक विज्ञान प्रयोगशाळेचा दिनांक ११.०३.१९८८ रोजीच्या अहवालात (जोडपत्र 'आर-८ ', पेपर बुकच्या पृष्ठ क्र. १०८ वर) असे नमूद केले आहे की, तपासणीसाठी पाठविण्यात आलेल्या दोरीच्या दोन तुकड्यांच्या दोन कापलेल्या टोकाचे स्वरूप प्रत्यक्षात एकमेकांशी जुळत नाही. दोरीबद्दलचा हा निष्कर्ष उत्तरवादींच्या प्रतिपादनाला नकारार्थी ठरवितो की, सुमन बेहेरा त्याला बांधलेल्या दोरीला चघळून पोलीस कोठडीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाला. चौकशीदरम्यान सादर केलेल्या तोंडी पुराव्यासह इतर पुराव्यांचा संदर्भ घेणे आमच्यासाठी आवश्यक नाही, ज्यावरून विद्वान जिल्हा न्यायाधीश या निष्कर्षावर पोहोचले की हे कोठडीतील मृत्यूचे प्रकरण आहे आणि सुमन बेहेरा जरायकेला पोलीस चौकी येथे पोलीस कोठडीत असताना त्याला स्वेच्छेने केलेल्या जखमांमुळे मरण पावला. परिस्थिती लक्षात घेऊन चौकशीत सादर केलेल्या पुराव्यांच्या पुनर्मूल्यांकनावर आम्ही त्याच निष्कर्षावर आलो आहोत, जे उपरोक्त निष्कर्षालाच समर्थन देतात. विद्वान अतिरिक्त महान्याय अभिकर्त्यांनी ज्या तीव्रतेने असा आग्रह केला होता की,

हे कोठडीतील मृत्यूचे प्रकरण नसून, सुमन बेहेराला पोलीस चौकीत स्थानबद्ध केल्याबद्दल त्याला बांधलेली दोरी चघळून तो पोलीस कोठडीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाल्यानंतर, त्याचा ट्रेन अपघातात झालेल्या जखमांमुळे मृत्यूचे प्रकरण आहे, त्या दृष्टीने हे केले गेले. या निष्कर्षावरून, आता सुमन बेहेराच्या कोठडीतील मृत्यूसाठी सुमन बेहेराची आई म्हणजे याचिकाकर्तीला नुकसानभरपाई देण्याच्या उत्तरवादींच्या दायित्वाचा प्रश्न आहे.

रुदुल साह-विरुद्ध-बिहार राज्य आणि इतर, [१९८३] ३ एस. सी. आर. ५०८; सेबॅस्टियन एम. होंग्रे- विरुद्ध-युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर, [१९८४] १ एस. सी. आर. ९०४ व [१९८४] ३ एस. सी. आर. ५४४; भीम सिंग -विरुद्ध- जम्मू आणि काश्मीर राज्य [१९८४] पुरवणी एस. सी. सी. ५०४ व [१९८५] ४ एस. सी. सी. ६७७; सहेली, महिला संसाधन केंद्र (अ विमेंस रिसोर्सेज सेंटर) आणि इतर -विरुद्ध- पोलीस आयुक्त, दिल्ली पोलीस मुख्यालय आणि इतर, [१९९०] १ एस. सी. सी. ४२२; महाराष्ट्र राज्य आणि इतर -विरुद्ध- रविकांत एस. पाटील, [१९९१] २ एस. सी. सी. ३७३ च्या प्रकरणांमध्ये या न्यायालयाचे निर्णय लक्षात घेता, सध्याच्या प्रकरणात ओडिशा राज्याच्या नुकसानभरपाई देण्याच्या दायित्वावर शंका घेतली जाऊ शकत नाही आणि विद्वान अतिरिक्त महान्याय अभिकर्त्यांनी त्यावर योग्यरित्या आक्षेप घेतला नाही. तथापि, अशा प्रकरणांमध्ये नुकसानभरपाई देण्यासाठी राज्याचे दायित्व कोणत्या तत्त्वावर उद्भवते आणि हे दायित्व आणि अपकृतीवर कारवाईमध्ये नुकसानभरपाई देण्यासाठी खाजगी कायद्यातील दायित्व यांच्यातील फरक स्पष्टपणे नमूद करणे योग्य ठरेल. हे थेट नमूद केले जाऊ शकते की, राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत या न्यायालयाद्वारे किंवा अनुच्छेद २२६ अंतर्गत उच्च न्यायालयाद्वारे कार्यवाहीमध्ये नुकसानभरपाई देणे हा सार्वजनिक कायद्यात उपलब्ध असलेला उपाय आहे, जो मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनासाठी कठोर दायित्वावर आधारित आहे, ज्यासाठी सार्वभौम प्रतिकारशक्तीचे तत्त्व लागू होत नाही, जरी तो अपकृतीवर आधारित कारवाईमध्ये खाजगी कायद्यात बचाव म्हणून उपलब्ध असू शकतो. दोन उपायांमधील हा फरक लक्षात ठेवण्यासारखा आहे, जो अश्या कार्यवाहीमध्ये नुकसानभरपाई कोणत्या आधारावर दिली जाते हे देखील सूचित करतो. या तत्त्वाची पुढील चर्चा करण्यापूर्वी आपण आता या न्यायालयाच्या पूर्वीच्या निर्णयांचा तसेच इतर काही निर्णयांचा संदर्भ घेऊ.

रुदुल साह (उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणात असे मत व्यक्त करण्यात आले होते की, हे न्यायालय, राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत दाखल केलेल्या याचिकेत मूलभूत हक्कापासून वंचित राहिल्यास नुकसान भरपाई देऊ शकते. हे राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत याचिकाकर्त्याच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन करण्याचे प्रकरण होते. हा पैलू हाताळताना सरन्यायाधीश श्री. चंद्रचूड यांनी पुढीलप्रमाणे कथन केले :-

"हे खरे आहे की दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालयाच्या सामान्य प्रक्रियांद्वारे प्रभावीपणे अंमलात आणल्या जाणाऱ्या अधिकार आणि दायित्वांच्या अंमलबजावणीसाठी पर्याय म्हणून अनुच्छेद ३२ चा वापर केला जाऊ शकत नाही, म्हणून सक्षम असलेल्या निम्न न्यायालयात दाखल केलेल्या पैशाच्या मागणीच्या दाव्याला उत्तेजन दिले पाहिले आणि त्यावर त्याच्यावर अभिनिर्णय दिला पाहिजे. परंतु आमच्या विचारार्थ महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे की, अनुच्छेद ३२ अंतर्गत आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना, जर असा आदेश मूलभूत अधिकाराच्या वंचिततेमुळे होणाऱ्या नुकसानभरपाईच्या स्वरूपाचा असेल तर हे न्यायालय पैसा भरण्यासाठी आदेश देऊ शकते का? त्वरित खटला अशा प्रकरणांचे उदाहरण आहे ....

जर त्याचा नुकसानभरपाईचा दावा वास्तविकपणे विवादास्पद असेल, तर एखाद्या दाव्यामध्ये साधारण उपाय म्हणून दिवाणी न्यायालयाने त्याचा दावा मान्य केला असेल किंवा नसेल. परंतु आम्हाला यात काही शंका नाही की, जर याचिकाकर्त्याने त्याच्या बेकायदेशीर स्थानबद्धतेसाठी नुकसान भरपाई वसूल करण्यासाठी दावा दाखल केला तर त्या दाव्यात नुकसान भरपाईचा हुकूमनामा पारित करावा लागेल, तथापि पुराव्याअभावी, त्याच्या बाजूने नेमका किती रकमेचा हुकूमनामा पारित करण्यात येईल हे सांगता येत नाही. या परिस्थितीत, याचिकाकर्त्याच्या बाजूने नुकसान भरपाईचा आदेश देण्यास या न्यायालयाने नकार देणे म्हणजे राज्य सरकारने ज्या स्वातंत्र्याच्या मूलभूत अधिकाराचे घोर उल्लंघन केले आहे, त्या त्याच्या मूलभूत अधिकाराची केवळ खोटी अप्रामाणिक स्तुती ठरेल. जर या न्यायालयाचे अधिकार बेकायदेशीर स्थानबद्धतेतून सुटका करण्याचे आदेश देण्यापुरते मर्यादित असतील तर जीवन जगण्याचा आणि

स्वातंत्र्याच्या अधिकाराची हमी देणाऱ्या अनुच्छेद २१ चे महत्त्वपूर्ण आशय नाकारले जातील. ज्या मार्गांनी त्या अधिकाराचे उल्लंघन वाजवीपणे रोखले जाऊ शकते आणि अनुच्छेद २१ च्या आदेशाचे योग्य पालन केले जाऊ शकते, त्यापैकी एक म्हणजे त्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांना आर्थिक नुकसान भरपाई देण्यास भाग पाडणे. प्रशासकीय कठोरता ज्यामुळे मूलभूत अधिकारांचे स्पष्ट उल्लंघन होते, ते न्यायव्यवस्थेला स्वीकारण्यासाठी खुल्या इतर कोणत्याही पद्धतीद्वारे दुरुस्त केले जाऊ शकत नाही. नुकसानभरपाईचा अधिकार हा लोकहिताच्या नावाखाली काम करणाऱ्या आणि त्यांच्या संरक्षणासाठी ढाल म्हणून राज्याचे अधिकार सादर करणाऱ्या साधनांच्या बेकायदेशीर कृत्यांसाठी काही प्रमाणात उपशामक आहे. या देशात सभ्यतेचा नाश व्हायला नको, ज्याप्रमाणे ती इतर काही खूप प्रसिद्ध लोकांमध्ये नष्ट झाली आहे,ज्यांचे नाव नमूद करता येत नाही आणि त्यासाठी व्यक्तींच्या हक्कांचा आदर करणे हा लोकशाहीचा खरा बुरुज आहे हे मान्य करण्यासाठी स्वतःला शिक्षित करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे राज्याने त्याच्या अधिकाऱ्यांनी याचिकाकर्त्याच्या अधिकारांचे केलेले नुकसान भरून दिले पाहिजे. ते सदर अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध आधार बनेल.

(पी. पी. ५१३- १४)

(भर दिला जातो)

वरील उतारा असेही दर्शवितो की, मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल अनुच्छेद ३२ अंतर्गत नुकसान भरपाई दिली जाऊ शकते असे जरी म्हटले गेले असले तरी, 'जर नुकसानभरपाईचा त्याचा दावा वस्तुस्थितीनुसार वादग्रस्त असेल तर याचिकाकर्त्याला दावा दाखल करण्याच्या सामान्य उपायाकडे वळवले जाऊ शकले असते' आणि 'सामान्य प्रक्रियांद्वारे प्रभावीपणे अंमलात आणल्या जाणाऱ्या अधिकार आणि दायित्वांच्या अंमलबजावणीसाठी पर्याय म्हणून अनुच्छेद ३२ चा वापर केला जाऊ शकत नाही'. या निरीक्षणांमुळे अशी शंका निर्माण होऊ शकते की, 'जर नुकसानभरपाईचा दावा तथ्यात्मकदृष्ट्या वादग्रस्त असेल' तर अनुच्छेद ३२ अंतर्गत उपाय नाकारला जाऊ शकतो आणि म्हणूनच, सामान्य प्रक्रियांव्यतिरिक्त याचिकाकर्त्यासाठी एक वेगळा उपाय उपलब्ध

नसणे वैकल्पिक आहे. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अंतर्गत घटनात्मक अधिकारांच्या उल्लंघनासाठी आर्थिक नुकसानभरपाई दिली जाऊ शकते या गृहीतकावर या न्यायालयाचे नंतरचे निर्णय पुढे जातात, परंतु या पैलूला मान्यता देण्यात आलेली नाही. त्यामुळे, ही शंका दूर करणे आणि मूलभूत अधिकार उल्लंघन झाल्यास, या उपायाचे नेमके स्वरूप दर्शविणे आवश्यक आहे, जे वेगळे आणि उपलब्ध असलेल्या सामान्य प्रक्रियांव्यतिरिक्त आहे.

रुदुल साह च्या प्रकरणानंतर या न्यायालयाच्या इतर निर्णयांचाही संदर्भ दिला जाऊ शकतो. सेबॅस्टियन एम. होंग्रे- विरुद्ध-युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर, [१९८४] १ एस. सी. आर. ९०४ च्या प्रकरणामध्ये असे सूचित केले गेले होते की, हेबियस कॉर्पसच्या रिट याचिकेत, न्यायालयाने जारी केलेल्या नोटीसला प्रतिसाद देण्यासाठी उत्तरवादींनी घेतलेल्या भूमिकेचा पुरावा देऊन सकारात्मक भूमिका चांगल्या प्रकारे मांडण्याचे ओझे स्पष्टपणे उत्तरवादींवर होते, जेव्हा ताब्यात घेतलेली व्यक्ती स्थानबद्ध करणाऱ्या प्राधिकाऱ्याच्या नजरकैदेत, नियंत्रणात आणि आदेशाखाली शेवटी जिवंत दिसली होती. सेबॅस्टियन एम. होंग्रे- विरुद्ध-युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर (११), [१९८४] ३ एस. सी. आर. ५४४ या रिट याचिकेत, ते जिवंत नव्हते आणि त्यांचा अनैसर्गिकरित्या मृत्यू झाला होता या निष्कर्षावर, बेपत्ता व्यक्तींना हजर करण्यात स्थानबद्ध करणाऱ्या प्राधिकाऱ्याला अपयश आल्याबद्दल अनुकरणीय खर्च ठोठावण्यात आला. रुदुल साहच्या पाठोपाठ सेबॅस्टियन एम. होंग्रे- II मध्ये नुकसान भरपाई देण्यात आली होती, परंतु अधिक काही न सांगता देण्यात आली होती. भीम सिंग -विरुद्ध- जम्मू आणि काश्मीर राज्य [१९८४] पुरवणी एस. सी. सी. ५०४ व [१९८५] ४ एस. सी. सी. ६७७ मध्ये, याचिकाकर्ता भीम सिंग यांना पोलीस कोठडीत बेकायदेशीरपणे ठेवणे हे अनुच्छेद २१ आणि २२(२) अन्वये त्यांच्या अधिकारांचे उल्लंघन असल्याचे मानले गेले आणि या न्यायालयाने राज्याला, अनुच्छेद ३२ अन्वये नुकसान भरपाई देण्याचा आपला अधिकार वापरून याचिकाकर्त्याला त्याच्या घटनात्मक अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल अनुकरणीय खर्च म्हणून किंवा अन्यथा आर्थिक नुकसान भरपाई देण्याचे निर्देश दिले आणि हे अधिकार रुदुल साह आणि सेबॅस्टियन एम. होंगरे मधील निर्णयांद्वारे निकाली काढले गेले. सहेली [१९९०] १ एस. सी. सी. ४२२ मध्ये, पोलिसांच्या मारहाणीमुळे आणि हल्ल्यामुळे मरण पावलेल्या मृत व्यक्तीच्या आईला देय भरपाई देण्यास राज्य जबाबदार होते.

तथापि, त्यात सूचित केलेले तत्त्व असे होते की राज्य आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या अत्याचाराच्या कृत्यांसाठी जबाबदार आहे. महाराष्ट्र राज्य आणि इतर -विरुद्ध- रविकांत एस. पाटील, [१९९१] २ एस. सी. सी. ३७३ मध्ये, अनुच्छेद २१ अंतर्गत एका विचाराधीन कैद्याच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल ज्याला तपासादरम्यान पोलिसांनी हातकडी घालून मिरवणुकीत रस्त्यावर नेले होते, उच्च न्यायालयाने दिलेला नुकसानभरपाईचा निर्णय कायम ठेवण्यात आला. तथापि, यापैकी कोणत्याही प्रकरणात, रुदुल साह वगळता, अधिक काही सांगितले गेले नाही. सहेली मध्ये, कस्तुरीलाल रलिया रेन जैन-विरुद्ध-उत्तर प्रदेश राज्य [१९६५] १ एस. सी. आर. ३७५, च्या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या निर्णयाचा कोणताही संदर्भ न देता आपल्या सेवकांच्या अत्याचाराच्या कृत्यांसाठी राज्याच्या जबाबदारीचा संदर्भ देण्यात आला होता, ज्यामध्ये आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या अत्याचारासाठी राज्याच्या अप्रत्यक्ष दायित्वाच्या बाबतीत सार्वभौम प्रतिकारशक्ती कायम ठेवण्यात आली होती. त्यामुळे सहेली मधील निर्णय रुदुल साहमध्ये दर्शविलेल्या तत्त्वाशी अधिक सुसंगत आहे. या संदर्भात, हे सांगणे पुरेसे आहे की कस्तुरीलालच्या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाचा आपल्या सेवकांच्या अत्याचाराच्या कृत्यांसाठी सार्वभौम प्रतिकारशक्तीची राज्याची याचिका कायम ठेवण्याचा निर्णय केवळ अत्याचारातील जबाबदारीच्या क्षेत्रापुरता मर्यादित आहे, जो मूलभूत अधिकार उल्लंघनासाठी राज्याच्या जबाबदारीपेक्षा वेगळा आहे, ज्यासाठी सार्वभौम प्रतिकारशक्तीचा सिद्धांत लागू होत नाही आणि राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ अंतर्गत घटनात्मक उपायाचा बचाव नाही, ज्यामुळे मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनासाठी नुकसान भरपाई देणे शक्य होते, जेव्हा मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्याची एकमेव व्यवहार्य पद्धत नुकसानभरपाई देणे असू शकते. ' रुदुल साह आणि इतर' च्या प्रकरणात या न्यायालयाचे निर्णय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ अंतर्गत घटनात्मक उपायामध्ये मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल नुकसानभरपाई देण्याशी संबंधित आहेत. दुसरीकडे, सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या चुकीमुळे जप्त केलेल्या आणि मालकाला परत न केलेल्या वस्तूंच्या मूल्याशी कस्तुरीलाल संबंधित होते, दावा सामान्य प्रक्रियेद्वारे, रूपांतरणाच्या अपकृतीसाठी नुकसानभरपाईचा होता आणि मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनासाठी नुकसानभरपाईचा दावा नव्हता. त्यामुळे 'कस्तुरीलाल' हे या संदर्भात लागू होत नाही आणि वेगळे करता येते.

'महाराज -विरुद्ध- अटर्नी जनरल ऑफ त्रिनिदाद अँड टोबॅगो, (नं २), (१९७८) ३ ऑल.इ.आर. ६७०' मध्ये प्रिव्ही कौन्सिलचे निर्णय या संदर्भात उपयुक्त आहे. ते प्रकरण, त्रिनिदाद अँड टोबॅगो १९६२ च्या संविधानाच्या कलम ६ शी संबंधित होता ज्याच्या मानवाधिकार आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांशी संबंधित अध्यायात, कलम ६ मध्ये निवारणासाठी उच्च न्यायालयात अर्ज करण्याची तरतूद होती. या तरतुदीने आर्थिक नुकसानभरपाईच्या आदेशाला परवानगी दिली आहे का, हा प्रश्न होता. त्यात महा न्यायवादींचा युक्तिवाद असा होता की, नुकसानभरपाई देण्याचा आदेश, उल्लंघन झालेल्या अधिकारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी नाही, जो स्पष्टपणे नाकारला गेला. असे म्हटले गेले होते की, नुकसानभरपाई देण्याचा आदेश, जेव्हा संरक्षित अधिकाराचे उल्लंघन केले गेले असते, तेव्हा स्पष्टपणे 'निवारण' चा एक प्रकार असतो, ज्याचा दावा एखादी व्यक्ती कलम ६ अंतर्गत करण्यास पात्र असते आणि तो 'निवारण करण्याचा एकमेव व्यवहार्य प्रकार' असू शकतो. बहुमताचे मत देणाऱ्या लॉर्ड डिप्लॉकने पृष्ठ ६७९ वर खालीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

"असा युक्तिवाद महा न्यायवादींच्या वतीने करण्यात आला की, वस्तुस्थिती अशी असूनसुद्धा की 'जाउडूं - विरुद्ध- अटर्नी जनरल ऑफ गयाना , [१९७१] एस सी ९७२' मध्ये अशा प्रकारचे निवारण करण्याचे आदेश देण्यात आले तरी कलम ६(२) कलम ६ आर्थिक नुकसानभरपाईच्या आदेशाची परवानगी देत नाही. ज्या उद्देशाने आदेश इत्यादी दिले जातात, त्या उद्देशाने 'उपरोक्त पूर्वगामी कलमांमधील कोणत्याही तरतुदींची अंमलबजावणी करणे किंवा त्यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे' या उपकलमातील संदर्भावर भर देण्यात आला होता. असे सादर करण्यात आले की, नुकसान भरपाईची रक्कम देण्याचा आदेश, उल्लंघन केलेल्या अधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी नाही. लॉर्डशिप्सच्या दृष्टिकोनातून, जेव्हा कलम १ अंतर्गत संरक्षित अधिकाराचे उल्लंघन केले गेले आहे, तेव्हा नुकसानभरपाई देण्याचा आदेश हा 'निवारण' चा एक प्रकार आहे ज्याचा दावा एखाद्या व्यक्तीला कलम ६(१) च्या अंतर्गत करण्याचा अधिकार आहे आणि हे निवारणाचे एकमेव व्यवहार्य स्वरूप असू शकते, कारण आतापर्यंत ते तात्काळ प्रकरणामध्ये आहे. उच्च न्यायालयाला, असा आदेश देण्याचे अधिकारक्षेत्र कलम ६(२) च्या परिच्छेद (अ) द्वारे प्रदान केले जाते म्हणजे या कलमाच्या उपकलम (१) च्या अनुषंगाने 'कोणत्याही व्यक्तीने केलेल्या कोणत्याही अर्जाची सुनावणी करणे आणि त्याचे निर्धारण करणे. आदेश देण्याचे, रिट जारी करण्याचे

आणि निर्देश देण्याचे अतिशय व्यापक अधिकार यासाठी आहेत'. 'लॉर्ड डिप्लॉक' ने पृष्ठ ६८० वर पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

"शेवटी, लॉर्डशिप्स कलम ६ च्या अंतर्गत वसूल करण्यायोग्य आर्थिक नुकसानभरपाईच्या प्रमाणाबद्दल काहीतरी सांगतील. जेथे दावेदारांच्या राज्यघटनात्मक अधिकारांच्या उल्लंघनात स्वातंत्र्यापासून वंचित राहणे अन्यथा कायद्याच्या योग्य प्रक्रियेशिवाय समाविष्ट आहे. हा दावा खाजगी कायद्यातील खोट्या कारावासाच्या अपकृतीच्या नुकसानभरपाईचा दावा नाही, ज्या अंतर्गत वसूल करण्यायोग्य नुकसानभरपाईमध्ये प्रतिष्ठा गमावल्याबद्दलच्या नुकसानभरपाईचा समावेश असेल. केवळ स्वातंत्र्यापासून वंचित राहिल्याने भरपाई मिळावी यासाठीचा हा सार्वजनिक कायद्यातील दावा आहे......

(भर दिला जातो)

लॉर्ड हेलशमने त्या प्रकरणातील नुकसानभरपाईच्या दायित्वाबाबत बहुमताशी असहमती दर्शविताना, या तत्त्वावरील बहुमताच्या मताशी सहमती दर्शवली आणि पृष्ठ ६८७ वर पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

कलम ६ च्या उप-कलम (१) मध्ये 'निवारण' आणि उपकलम(२) मध्ये 'अंमलबजावणी' ह्या अभिव्यक्ती, जेथे उल्लंघनाच्या कायदेशीर परिणामांचा भाग म्हणून नुकसान उपलब्ध आहे ते नुकसान स्वीकारण्यास सक्षम असले, तेथे प्रदान करू नका आणि या प्रकरणात न्यायाधीशाच्या न्यायालयीन चुकांसाठी राज्याविरुद्ध आतापर्यंत उपलब्ध नसलेल्या ठिकाणी नुकसान भरपाईचा अधिकार प्रदान करण्याइतका अर्थ लावण्यास सक्षम असलेल्या संदर्भात नाही ...."

अशा प्रकारे, या तत्त्वावर, एकमताने असे दृष्टीकोण होते, की राज्यघटनात्मक अधिकाराची अंमलबजावणी आणि निवारण प्रदान करणे हे त्याच्या उल्लंघनाच्या कायदेशीर परिणामांचा भाग म्हणून नुकसानभरपाईचा पुरस्कार स्वीकारते.

त्यात असे म्हटले आहे की मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांच्या उल्लंघनासाठी 'नुकसानभरपाईसाठी सार्वजनिक कायद्यातील दावा', ज्याच्या संरक्षणाची राज्यघटनेने हमी दिली आहे, हा अशा हक्कांची अंमलबजावणी आणि संरक्षणासाठी एक मान्यताप्राप्त उपाय

आहे आणि मूलभूत अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी प्रदान केलेल्या घटनात्मक उपायाचा अवलंब करून केलेल्या कठोर दायित्वावर आधारित असा दावा 'मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनामुळे झालेल्या अपकृतीसाठी खाजगी कायद्यातील उपायापेक्षा वेगळा आणि त्या व्यतिरिक्त' आहे. सार्वभौम प्रतिकारशक्तीचे संरक्षण लागू होऊ शकत नाही आणि मूलभूत अधिकार हमीच्या संकल्पनेपासून वेगळे असल्याने, घटनात्मक उपायामध्ये असा बचाव उपलब्ध असण्याचा प्रश्नच उद्भवू शकत नाही. हे तत्त्वच राज्यघटनेने हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकार उल्लंघनासाठी आर्थिक नुकसानभरपाई देण्याचे समर्थन करते, जेव्हा राज्य किंवा त्याच्या सेवकांनी त्यांच्या अधिकारांचा कथित वापर करून केलेल्या उल्लंघनासाठी निवारण करण्याची ही एकमेव व्यवहार्य पद्धत उपलब्ध असते आणि चा अवलंब करून संविधानांतर्गत सार्वजनिक कायद्यातील उपायाचा अवलंब करून मूलभूत अधिकाराच्या अंमलबजावणीचा दावा केला जातो. रुदुल साहमध्ये हेच सूचित केले गेले होते आणि त्यानंतरच्या निर्णयांचा हा आधार आहे ज्यामध्ये मूलभूत अधिकार उल्लंघन केल्याबद्दल राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ अंतर्गत नुकसान भरपाई देण्यात आली होती.

या विषयावरील एक उपयुक्त चर्चा जी नुकसानभरपाईचा पुरस्कार सक्षम करणाऱ्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल कठोर दायित्वावर आधारित सार्वजनिक कायद्यातील उपाय, ज्यासाठी सार्वभौम प्रतिकारशक्तीचे संरक्षण लागू होत नाही आणि खाजगी कायद्याचा उपाय, ज्यामध्ये अपकृतीसाठी राज्याचे प्रत्यावर्ती दायित्व उद्भवू शकते, यातील फरक समोर आणते, ती रतनलाल आणि धीरजलाल यांच्या अपकृती कायदा, २२ वी आवृत्ती , १९९२, न्यायमूर्ती जी. पी. सिंग यांनी पृष्ठ क्र. ४४ ते ४८ मध्ये उल्लेख केला आहे. या दृष्टिकोनास भागलपूर अंधत्व प्रकरणांमध्ये या न्यायालयाच्या निर्णयांचे समर्थन मिळतेः खरती आणि इतर (II) -विरुद्ध - बिहार राज्य आणि इतर, [१९८१] १ एस सी सी ६२७ आणि खरती आणि इतर (टी व्ही) - विरुद्ध- बिहार राज्य आणि इतर , [१९८१] २ एस सी सी ४९३ ज्यामध्ये असे म्हटले गेले होते की न्यायालय जीवनाच्या अधिकाराचे आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे उल्लंघन करण्याच्या प्रकरणात दिलासा देण्यास असहाय्य नाही आणि या मौल्यवान मूलभूत अधिकार समर्थन करण्याच्या उद्देशाने नवीन साधने तयार करण्यास आणि नवीन उपाय शोधण्यास तयार असले पाहिजे.हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकार अंमलबजावणीसाठी निवारणाचे उपलब्ध साधन म्हणून दिलासा देण्यासाठी आवश्यक तथ्ये

तपासण्यासाठी प्रकरणाच्या तथ्यांनुसार योग्य प्रक्रिया स्वीकारली जावी असेही सूचित करण्यात आले होते. अलीकडेच युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन आणि इतर -विरुद्ध - युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर, [१९९१]४ एस सी सी ५८४ मध्ये असे म्हटले आहे की 'आपल्याला आपला स्वतःचा कायदा विकसित करावा लागेल आणि उद्भवलेल्या आणि भविष्यात उद्भवण्याची शक्यता असलेल्या असामान्य विशिष्ट स्थितीला सामोरे जाण्यासाठी जबाबदारीचे नवीन तत्त्व तयार करणे आवश्यक आहे असे आपल्याला आढळल्यास......... (जसे ते त्यावेळी होते), ज्यांनी भोपाळ वायू प्रकरणात दिलासा देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकारासंदर्भात प्रमुख निकाल दिला.

आम्ही या दृष्टिकोनाशी आदरपूर्वक सहमत आहोत की न्यायालय असहाय्य नाही आणि अनुच्छेद ३२ द्वारे या न्यायालयाला दिलेले व्यापक अधिकार, जे स्वतःच एक मूलभूत अधिकार आहेत, ते या न्यायालयावर अशी नवीन साधने तयार करण्याचे घटनात्मक बंधन लादतात, जी संपूर्ण न्याय करण्यासाठी आणि संविधानात हमी दिलेल्या मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असू शकतात, ज्यामुळे योग्य प्रकरणांमध्ये आर्थिक नुकसानभरपाई देणे शक्य होते, जिथे ती उपलब्ध निवारण करण्याची एकमेव पद्धत आहे. अनुच्छेद १४२ अंतर्गत या न्यायालयाला उपलब्ध असलेला अधिकार देखील या संदर्भात एक सक्षम करणारी तरतूद आहे. याउलट दृष्टिकोन केवळ न्यायालयाला शक्तीहीन आणि घटनात्मक हमीला मृगजळ करणार नाही, तर काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये, जर अत्यंत उल्लंघनासाठी न्यायालय राज्याविरुद्ध कोणताही दिलासा देण्यास असमर्थ असेल, तर सामान्य प्रसंभाविक प्रक्रिया परिणामी झालेल्या गुन्ह्यासाठी गुन्हेगाराला शिक्षा आणि खाजगी कायद्यांतर्गत नुकसान भरपाई वगळता, जीवन विझवण्यासाठी प्रोत्साहन ठरू शकते.कायद्यानुसार वगळता जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाऊ शकत नाही याची हमी वास्तविक असली पाहिजे, प्रत्येक उल्लंघनाच्या बाबतीत अधिकाराची अंमलबजावणी देखील घटनात्मक योजना शक्य असली पाहिजे, ज्याचे निवारण करण्याची पद्धत प्रत्येक प्रकरणाच्या तथ्यांमध्ये योग्य आहे.खाजगी कायद्यातील त्यांच्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी ज्यांच्याकडे साधनसंपत्ती नाही अशा लोकांकडून जेव्हा मागणी केली जाते तेव्हा सार्वजनिक कायद्यातील हा उपाय अधिक सहज उपलब्ध होणे आवश्यक

आहे, जरी अधिक योग्य असेल तिथे खाजगी कायद्याच्या उपायांचे उल्लंघन टाळण्यासाठी न्यायालयीन निर्बंधाद्वारे त्याचा वापर कमी करणे आवश्यक आहे.

आम्ही नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय प्रसंविदा १९६६ च्या कलम ९(५) चा देखील संदर्भ घेऊ शकतो, जे सूचित करते की नुकसानभरपाईचा अंमलबजावणीयोग्य अधिकार हमी दिलेल्या अधिकाराच्या अंमलबजावणीच्या संकल्पनेपासून वेगळा नाही. कलम ९(५) खालीलप्रमाणे आहेः-

"बेकायदेशीर अटक किंवा स्थानबद्धतेचा बळी ठरलेल्या कोणालाही नुकसानभरपाईचा अंमलबजावणीयोग्य अधिकार असेल".

मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल आर्थिक नुकसान भरपाई देण्यासाठी घटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ अंतर्गत न्यायालयाच्या अधिकाराचा वापर कोणत्या तत्त्वांवर केला जातो हे वरील चर्चा सूचित करते. हे रुदुल साहमध्ये सूचित केले गेले होते आणि त्यात दर्शविलेल्या तत्त्वाचा प्रभाव कमी कडे प्रवृत्ती असणे असलेल्या पुढील काही निरीक्षणे प्रत्यक्षात त्या तत्त्वापासून दूर जात नाहीत.अशा प्रकारे रुदुल साह आणि इतरांमधील या न्यायालयाचे निर्णय समजून घेतले पाहिजेत आणि कस्तुरीलालने त्यातून वेगळे केले पाहिजे.अशा कार्यवाहीत नुकसान भरपाई देण्याच्या योग्यतेबद्दल कधीकधी निर्माण झालेल्या संशयाच्या पार्श्वभूमीवर, दावेदाराला अपकृत्यातील कारवाईचा अवलंब करून नुकसान भरपाईच्या सामान्य प्रसंभाविक प्रक्रिया अवलंब करण्याचे निर्देश देण्याऐवजी आम्ही या प्रश्नावर काही प्रमाणात विचार केला आहे.सध्याच्या प्रकरणात, निष्कर्षापर्यंत पोहोचल्यानंतर, याचिकाकर्त्याला तिच्या मुलाच्या कोठडीत झालेल्या मृत्यूसाठी नुकसानभरपाई देण्याचे हे स्पष्ट प्रकरण आहे.

आता प्रश्न भरपाईच्या प्रमाणाचा आहे. मृतक सुमन बेहेरा सुमारे २२ वर्षांचा होता आणि त्याचे मासिक उत्पन्न १२०० ते १५०० दरम्यान होते. हा जिल्हा न्यायाधीशांनी नोंदवलेल्या पुराव्यावर आधारित निष्कर्ष आहे आणि त्याच्या शुद्धतेवर शंका घेण्याचे कोणतेही कारण नाही.आमच्या मते, सध्याच्या प्रकरणात याचिकाकर्त्याला नुकसानभरपाई म्हणून एकूण रुपये १,५०,००० ची रक्कम देणे योग्य ठरेल. तथापि, आम्ही असे निरीक्षण करू शकतो की याचिकाकर्त्याने नुकसानभरपाईच्या वसुलीसाठी त्याच आधारावर इतर कोणतीही

कार्यवाही केल्यास, या कार्यवाहीतील नुकसानभरपाईचा निर्णय समायोजन करण्यासाठी विचारात घेतला जाईल, जेणेकरून याचिकाकर्त्याने या मर्यादेपर्यंतची रक्कम दोनदा वसूल केली जाणार नाही. असा आदेश न्याय्य आहे या वस्तुस्थितीव्यतिरिक्त, तो फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३५७ (५) आणि मोटार वाहन कायदा, १९८८ चे कलम १४१(३) मध्ये प्रदान केलेल्या समायोजनाच्या या तत्त्वाच्या वैधानिक मान्यतेशी देखील सुसंगत आहे .

त्यानुसार, आम्ही उत्तरवादी -ओडिशा राज्याला याचिकाकर्त्याला १,५०,००० ची रक्कम आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या विधी सेवा समितीला देय असलेल्या १०,००० ची आणखी रक्कम देण्याचे निर्देश देतो. याचिकाकर्त्याला १,५०,००० ची रक्कम भरण्याची पद्धत म्हणजे, याचिकाकर्त्याच्या नावावर अनुसूचित बँकेत तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी मुदती ठेवी करणे, ज्या दरम्यान तिला केवळ त्यावर देय व्याज मिळेल, मुदत संपल्यावर तिला देय असलेली मुद्दल रक्कम.जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी या संदर्भात आवश्यक ती पावले उचलतील आणि त्यांच्या अनुपालनाचा अहवाल या न्यायालयाचे प्रबंधक (न्यायिक) यांना तीन महिन्यांच्या आत देतील. आम्ही स्पष्ट करतो की या नुकसानभरपाईचा निर्णय, दर्शविल्याप्रमाणे रकमेच्या समायोजनाच्या निर्देशांव्यतिरिक्त, प्रतिवादींच्या किंवा याचिकाकर्त्याचा मुलगा सुमन बेहराच्या कोठडीतील मृत्यूमुळे येणाऱ्या इतर कोणत्याही व्यक्तीच्या इतर कोणत्याही दायित्वावर परिणाम करणार नाही.आम्हाला अशीही अपेक्षा आहे की सुमन बेहराच्या कोठडीत झालेल्या मृत्यूसाठी जबाबदार असलेल्या व्यक्तींची जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी आणि निश्चित करण्यासाठी ओरिसा राज्य या संदर्भात आवश्यक पुढील कारवाई करेल आणि त्याद्वारे केलेल्या गुन्ह्यासाठी त्यांच्यावर खटला चालवण्यासह त्या प्रत्येकाविरुद्ध सर्व उपलब्ध योग्य कारवाई करेल.

रिट याचिकेला या अटींमध्ये परवानगी आहे.

न्यायमूर्ती डॉ. आनंद, (निष्कर्ष)

माझे विद्वान बंधू न्यायमूर्ती वर्मा जे. यांनी नोंदवलेल्या स्पष्ट आणि विस्तृत निर्णयामुळे त्यांनी नमूद केलेल्या खटल्यातील तथ्यांची दखल घेण्याची किंवा कायद्याचा आढावा घेण्याची गरज दूर होते.तथापि, मी त्याच्या लॉर्डशिपच्या निर्णयाशी सहमत असताना माझी स्वतःची काही निरीक्षणे नोंदवू इच्छितो.पोलीस कोठडीत असताना आपल्या मुलाचा मृत्यू

न्यायालयाच्या निदर्शनास आणून देणाऱ्या १४. ०९. १९८८ या तारखेच्या पत्राद्वारे मृत सुमन बेहराच्या दुर्दैवी आईने या न्यायालयाला फटकारले होते. हे पत्र राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत लेखी याचिका म्हणून मानले गेले. बंधू न्यायमूर्ती वर्मा जे. यांच्या लक्षात येताच, या न्यायालयाने जिल्हा न्यायाधीश सुंदरगड यांच्या माध्यमातून चौकशी केली, ज्यांनी पुरावे अभिलेखनवल्यानंतर, मृत सुमन बेहरा यांचा मृत्यू पोलीस कोठडीत असताना त्यांच्यावर झालेल्या अनेक जखमांमुळे झाला होता असा निष्कर्ष असलेला त्यांचा चौकशी अहवाल सादर केला.नागरिकांच्या जीवनाचे आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे अपेक्षित असलेल्यांच्या हातून हे कोठडीतील मृत्यूचे प्रकरण असल्याचा आरोप केला गेला होता आणि जे जर स्थापित झाले तर संस्कृतीचा झेंडा अर्धा झुकवण्यासाठी पुरेसे होते हे लक्षात घेता, जिल्हा न्यायाधीशांच्या अहवालाची आम्ही श्री. एम . एस. गणेश यांच्या मदतीने छाननी आणि विश्लेषण केले. सर्वोच्च न्यायालयाच्या कायदेशीर मदत समितीसाठी न्यायमित्र म्हणून आणि श्री. अल्ताफ अहमद, विद्वान अतिरिक्त सॉलिसिटर जनरल यांनी काळजीपूर्वक बाजू मांडली.

न्यायमूर्ती वर्मा जे. यांनी कोठडीतील मृत्यूचे प्रकरण होते की नाही हा पहिला प्रश्न हाताळताना, पुरावे आणि प्रकरणाची परिस्थिती तसेच ज्या प्रकारे जखमा झाल्या त्याबद्दल राज्याने घेतलेल्या भूमिकेचा संदर्भ दिला आहे आणि असा निष्कर्ष काढला आहे की सुमन बेहरा पोलीस कोठडीतून कथितरीत्या पळून गेला आणि त्याला रेल्वे अपघातात दुखापत झाली असा पोलिसांनी दाखल केलेला खटला स्वीकारार्ह नव्हता. मी आदरपूर्वक सहमत आहे. मृत व्यक्तीच्या डोक्यावरील आणि चेहऱ्यावरील जखमांच्या संदर्भात, कथित पोलिस अत्याचारामुळे त्या जखमा शक्य होऊ शकत नाहीत आणि जिल्हा न्यायाधीशांनी त्याच्या अहवालात नोंदवलेला निष्कर्ष याउलट चुकीचा होता, असे आवाहन करण्यासाठी विद्वान अतिरिक्त सॉलिसिटर जनरल यांनी अथक प्रयत्न केले.राज्याच्या वतीने अशी विनंती करण्यात आली होती की, वैद्यकीय पुराव्यांवरून असे सिद्ध झाले आहे की, मृत व्यक्तीला लाठीने मारल्यामुळे दुखापत झाली होती, परंतु चेहऱ्यावर आणि डाव्या लौकिक भागावर झालेल्या जखमांचे स्वरूप लाठ्यांमुळे होऊ शकले नसते आणि त्यामुळे पोलिसांनी रेल्वे अपघातात सुचवलेल्या पद्धतीने मृत्यू झाला होता आणि मृत व्यक्ती त्यांच्या ताब्यात असताना पोलिसांनी हा मृत्यू घडवून आणला नव्हता.या संदर्भात, शवविच्छेदन तपासणी करणाऱ्या डॉक्टरांनी सुमन बेहरा यांना रेल्वे अपघातात दुखापत होण्याची शक्यता नाकारली हे लक्षात घेणे पुरेसे

ठरेल.चेहऱ्यावरील आणि डाव्या तात्पुरत्या भागावरील जखमा शवविच्छेदनाच्या जखमा असल्याचे आढळून आले तर उर्वरित पूर्व-शवविच्छेदन होते.वैद्यकीय पुराव्याच्या या पैलूवरून असे दिसून येईल की इतर जखमा झाल्यानंतर, ज्यामुळे सुमन बेहराचा मृत्यू झाला, पोलिसांनी त्यांचा गुन्हा लपवण्याच्या उद्देशाने मृतदेह रेल्वे रुळावर फेकला आणि त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या चेहऱ्यावर आणि डाव्या लौकिक भागावर जखमा झाल्या.हा पैलू पुढे केवळ पोलिसांची रानटी वृत्तीच उघड करत नाही तर त्याच्या गुन्ह्याची पडताळणी करण्याच्या दृष्टीने खोटे धागेदोरे तयार करण्याचा आणि खोटे पुरावे तयार करण्याचा त्याचा उद्धट प्रयत्न देखील उघड करतो.पळून जाण्याच्या दाव्याचे खोटेपण प्रादेशिक न्यायवैद्यक विज्ञान प्रयोगशाळेच्या दिनांक ११. ०३. १९८८ (जोडपत्र आर-८) रोजीच्या अहवालाद्वारे देखील उघड झाले आहे, ज्यामध्ये असे नमूद केले आहे की त्याच्याकडे तपासणीसाठी पाठवलेले दोरखंडाचे दोन तुकडे, शारीरिक स्वरूपाच्या संदर्भात जुळत नाहीत, ज्यामुळे मृत व्यक्ती दोर चघळून पोलीस कोठडीतून पळून गेल्याच्या पोलिस प्रकरणाची पुष्टी होते. अशा प्रकारे, पळून जाण्याच्या सिद्धांतावर विश्वास ठेवला गेला नाही आणि मी बंधू न्यायमूर्ती वर्मा जे. यांच्या मताशी सहमत आहे की सुमन बेहरा यांचा मृत्यू पोलिसांच्या छळामुळे पोलिसांच्या ताब्यात असताना झाला होता.कोठडीतील मृत्यू हा कायद्याच्या नियमांद्वारे शासित सुसंस्कृत समाजातील कदाचित सर्वात वाईट गुन्ह्यांपैकी एक आहे. मात्र, सुमन बेहराच्या छळासाठी आणि शेवटी झालेल्या मृत्यूसाठी कोणता पोलीस अधिकारी किंवा अधिकारी जबाबदार होता हे ठरवणे, ही सध्याची आमची चिंता नाही.तो एक असा विषय आहे ज्याचा निर्णय सक्षम न्यायालयाला घ्यावा लागेल. या वतीने, बंधू वर्मा यांनी राज्याला दिलेल्या निर्देशांशी मी आदरपूर्वक सहमत आहे.

वरील निष्कर्षाच्या आधारावर, आता आपल्याला राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत जे कायदेशीररित्या उपलब्ध असलेल्या त्याच प्रकरणाशी संबंधित इतर कोणत्याही कारवाईवर पूर्वग्रह न बाळगता आहे, तोडगा काढण्याचा अधिकार मागायचा आहे की नाही हे तपासायचे आहे, जे केवळ हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकार उल्लंघन आणि उल्लंघन झाले आहे या घोषणेपर्यंत विस्तारते आणि उर्वरित सामग्री म्हणजे पक्षाला दिवाणी आणि फौजदारी माध्यमातून दिलासा मिळवण्यास भाग पाडणे, कार्यवाही किंवा ती पुढे जाऊ शकते आणि जीवनाच्या अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल आर्थिक नुकसान देऊन निवारण करण्याच्या एकमेव व्यवहार्य प्रकाराद्वारे देखील निवारण देऊ शकते.

अनुच्छेद २१ अंतर्गत दोषी, कैदी किंवा विचाराधीन कैद्यांना त्यांच्या मूलभूत हक्कांपासून वंचित ठेवले जात नाही आणि कायद्याने परवानगी दिलेले निर्बंधच अशा व्यक्तींच्या मूलभूत अधिकाराच्या उपभोगावर लादले जाऊ शकतात.नागरिक आपल्या ताब्यात असताना कायद्यानुसार वगळता, नागरिकांच्या जगण्याच्या अक्षम्य अधिकारांचे उल्लंघन होणार नाही याची खात्री करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे.भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेला मौल्यवान अधिकार कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेनुसार वगळता, गुन्हेगारांना, खटल्यांखालील किंवा कोठडीत असलेल्या इतर कैद्यांना नाकारला जाऊ शकत नाही.त्याच्या ताब्यात असलेला नागरिक त्याच्या जगण्याच्या अधिकारापासून वंचित राहणार नाही याची खात्री करणे ही पोलिस किंवा तुरुंग अधिकाऱ्यांची मोठी जबाबदारी आहे.त्याचे स्वातंत्र्य हे त्याच्या बंदिवासाच्या वस्तुस्थितीने मर्यादित असलेल्या गोष्टींच्या स्वरूपातच आहे आणि म्हणूनच त्याला उरलेल्या मर्यादित स्वातंत्र्यात त्याचे स्वारस्य अधिक मौल्यवान आहे.काळजी घेण्याचे राज्याचे कर्तव्य कडक आहे आणि त्याला कोणताही अपवाद नाही.गुन्हेगार जबाबदार असतो आणि पोलिसांच्या ताब्यात असलेली व्यक्ती कायद्याने स्थापित केलेल्या कार्यपद्धतीव्यतिरिक्त त्याच्या आयुष्यापासून वंचित राहिल्यास राज्य जबाबदार असते.मी बंधू वर्मा, जे. यांच्याशी सहमत आहे की अशा प्रकरणांमध्ये 'सार्वभौम प्रतिकारशक्ती' चा बचाव राज्याला उपलब्ध नाही आणि श्री. अल्ताफ अहमद यांना निष्पक्षपणे असे नोंदवले जाऊ शकते की त्यांनी असा कोणताही बचाव केला नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत हमी दिलेल्या त्याच्या हक्कांचे उल्लंघन किंवा आक्रमण केल्याबद्दल कोठडीतील मृत्यू झालेल्या पीडितेच्या वारसांना दिलासा देण्याकडे दुर्लक्ष करणे, त्याला कोठडीतून काढून टाकण्यासाठी नेहमीच पुरेसे नसते. राज्याच्या त्रासदायक कृत्यासाठी नुकसानभरपाईचा दावा करण्यासाठी दिवाणी दाव्याचा सामान्य उपाय, कारण खाजगी कायद्यातील तो उपाय खरोखरच पीडित पक्षासाठी उपलब्ध आहे. घटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत अक्षम्य अधिकाराच्या उल्लंघनाची तक्रार करणाऱ्या नागरिकाला असे सांगितले जाऊ शकत नाही की, जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराच्या प्रस्थापित उल्लंघनासाठी, त्याला रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करणाऱ्या न्यायालयांकडून सार्वजनिक कायद्यांतर्गत कोणताही दिलासा मिळू शकत नाही. सार्वजनिक कायद्याचा प्राथमिक स्रोत कार्यवाही विशेषाधिकाराच्या रिट आणि न्यायालयांमधून उद्भवते, त्यामुळे

कायद्याच्या राज्याचे जतन आणि संरक्षित करण्याच्या दृष्टीने विशेष स्थिति नुसार सार्वजनिक कायदाला आकार देऊन त्यांना दिलासा देण्यासाठी 'नवीन साधने' विकसित करावी लागतील. १९४९ मध्ये 'कायद्यांतर्गत स्वातंत्र्य' या शीर्षकाखाली त्यांचे पहिले हॅमलिन व्याख्यान संपवताना लॉर्ड डेनिंग यांनी त्यांच्या स्वतःच्या शैलीत इशारा दिलाः-

"आपल्या सर्वांसाठी समान असलेल्या पापांसाठी कार्यकारी कधीही दोषी राहणार नाही असे कोणीही गृहीत धरू शकत नाही.तुम्हाला खात्री असेल की ते कधीकधी अशा गोष्टी करतील ज्या त्यांनी करू नयेत.आणि त्यांनी करावयाच्या गोष्टी ते करणार नाहीत.पण जर आणि जेव्हा आपल्यापैकी कोणाला चुका सहन कराव्या लागल्या तर त्यावर उपाय काय आहे?आपले वैयक्तिक स्वातंत्र्य सुरक्षित करण्यासाठीची आपली प्रक्रिया कार्यक्षम आहे, सत्तेचा गैरवापर रोखण्यासाठीची आपली प्रक्रिया कार्यक्षम नाही.ज्याप्रमाणे उचल आणि फावडा आता कोळसा जिंकण्यासाठी योग्य राहिलेला नाही, त्याचप्रमाणे मॅंडमस, सर्टिओरारीची प्रक्रिया आणि प्रकरणावरील कृती देखील नवीन युगात स्वातंत्र्य जिंकण्यासाठी योग्य नाहीत.त्यांच्या जागी नवीन आणि अद्ययावत यंत्रणा, घोषणा, आदेश आणि निष्काळजीपणासाठी कारवाई करणे आवश्यक आहे...... संसदेसाठी हे काम नाही..... न्यायालयांनी हे केलेच पाहिजे.पुढे येणाऱ्या सर्व महान कामांपैकी हे सर्वात मोठे काम आहे.कल्याण राज्याकडे नेणाऱ्या कार्यकारी नेतृत्वाच्या नवीन अधिकारांचा योग्य वापर केला; परंतु त्यांचा गैरवापर केल्याने ते अधिनायकवादी राज्याकडे नेतात.या देशात अशा कोणालाही कधीही परवानगी दिली जाऊ नये.

केवळ पीडितांना दिवाणी कायद्यात उपलब्ध असलेल्या उपाययोजनांकडे ढकलण्याचा जुना सिद्धांत नागरिकांच्या अक्षम्य लढायांचे संरक्षक आणि हमीदार म्हणून न्यायालयांच्या भूमिकेला मर्यादित करतो.नागरिकांच्या सामाजिक आकांक्षा पूर्ण करणे हे न्यायालयांचे कर्तव्य आहे कारण न्यायालये आणि कायदे हे लोकांसाठी असतात आणि त्यांच्याकडून त्यांच्या आकांक्षांना प्रतिसाद देणे अपेक्षित असते.

सार्वजनिक कायद्याची कार्यवाही खाजगी कायद्याच्या कार्यवाहीपेक्षा वेगळा हेतू साध्य करते.राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत हमी दिलेल्या अक्षम्य अधिकाराचे प्रस्थापित उल्लंघन केल्याबद्दल, या न्यायालयाद्वारे किंवा उच्च न्यायालयांद्वारे अनुच्छेद ३२ अंतर्गत

कार्यवाहीमध्ये अनुकरणीय नुकसान म्हणून आर्थिक नुकसानभरपाईचा दिलासा हा सार्वजनिक कायद्यात उपलब्ध असलेला उपाय आहे आणि तो नागरिकांच्या हमी दिलेल्या मूलभूत आणि अक्षम्य अधिकारांच्या उल्लंघनाच्या कठोर दायित्वावर आधारित आहे.सार्वजनिक कायद्याचा उद्देश केवळ सार्वजनिक सत्ता सुसंस्कृत करणे हा नाही तर नागरिकांना हे आश्वासन देणे देखील आहे की ते अशा कायदेशीर व्यवस्थेखाली राहतात ज्याचा उद्देश त्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करणे आणि त्यांचे हक्क जपणे हा आहे.त्यामुळे, जेव्हा न्यायालय मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी किंवा संरक्षणासाठी राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अंतर्गत कार्यवाहीत "नुकसान भरपाई" देऊन दिलासा देते, तेव्हा ते सार्वजनिक कायद्यांतर्गत गुन्हेगाराला शिक्षा करून आणि नागरिकांच्या मूलभूत अधिकार रक्षण करण्यात सार्वजनिक कर्तव्य बजावण्यात अपयशी ठरलेल्या राज्यावरील जनतेचे दायित्व निश्चित करून असे करते.अशा प्रकरणांमध्ये नुकसानभरपाई देणे हे समजून घेतले जाऊ शकत नाही, कारण ते सामान्यतः खाजगी कायद्यांतर्गत झालेल्या नुकसानीसाठी दिवाणी कारवाईत समजले जाते, परंतु सार्वजनिक कर्तव्याच्या उल्लंघनामुळे केलेल्या चुकांसाठी, नागरिकांच्या मूलभूत अधिकार रक्षण न केल्याबद्दल सार्वजनिक कायद्यांतर्गत 'आर्थिक दुरुस्ती' करण्याच्या आदेशाद्वारे दिलासा देण्याच्या व्यापक अर्थाने समजले जाते.नुकसानभरपाई ही त्याच्या सार्वजनिक कायद्याच्या कर्तव्याचा भंग केल्याबद्दल चुकीचे कृत्य करणाऱ्याच्या विरोधात देण्यात आलेल्या 'उदाहरणादाखल नुकसानभरपाई' च्या स्वरूपाची आहे आणि पीडित पक्षाला, सक्षम अधिकारक्षेत्राच्या न्यायालयात दाखल केलेल्या खटल्याच्या माध्यमातून किंवा/आणि दंडात्मक कायद्यांतर्गत गुन्हेगाराला छळण्याच्या, अत्याचारावर आधारित कारवाईत खाजगी कायद्यांतर्गत नुकसानभरपाईचा दावा करण्याच्या उपलब्ध अधिकारांपासून स्वतंत्र आहे.

या न्यायालयाला आणि उच्च न्यायालयांना, नागरिकांच्या नागरी स्वातंत्र्यांचे संरक्षक असल्याने, केवळ अधिकार आणि अधिकारक्षेत्रच नाही, तर राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ आणि २२६ अंतर्गत आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करून पीडित किंवा पीडितेच्या वारसाला दिलासा देण्याचे बंधन देखील आहे, ज्याच्या राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत ज्याच्या मूलभूत अधिकार उघडपणे उल्लंघन झाले आहे असे सिद्ध झाले आहे आणि राज्याला त्याच्या अधिकाऱ्यांनी केलेल्या नुकसानाची दुरुस्ती करण्याचे आवाहन केले आहे.दिवाणी खटला

किंवा फौजदारी कारवाईद्वारे उपाय मिळण्याचा नागरिकाचा अधिकार असला तरी, नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारद.

अर्थात, राज्याला नुकसान भरपाई मिळण्याचा आणि योग्य कारवाईद्वारे कायद्यानुसार गुन्हेगाराविरुद्ध उपलब्ध असेल अशी कारवाई करण्याचा अधिकार आहे.अर्थात, अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अंतर्गत अधिकारांचा वापर करताना दिलासा तेव्हाच दिला जाईल जेव्हा हे सिद्ध होईल की नागरिकांच्या मूलभूत अधिकार उल्लंघन झाले आहे आणि नागरिकांकडून योग्य निवारणाचा इतर कोणताही प्रकार नाही.

खटल्यातील तथ्ये आणि परिस्थितीनुसार न्यायालय शक्य आहे. रुदुल साह विरुद्ध बिहार राज्य आणिइतर [१९८३] ३ एस. सी. आर. ५०८ पासून सुरू झालेल्या खटल्यांच्या धर्तीवर या न्यायालयाच्या निर्णयांनी भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अंतर्गत दाखल केलेल्या याचिकांच्या माध्यमातून कारवाईत त्यांच्या मूलभूत अधिकार वंचित राहिलेल्या पीडितांना आर्थिक दिलासा दिला.गुन्हेगाराला शिक्षा करणे हे एक योग्य धोरण आहे आणि याच भावनेने न्यायालयांनी पीडितांना त्यांच्या रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करून नुकसान भरपाई देऊन दिलासा दिला आहे.असे करताना न्यायालये केवळ अर्जदाराचे आणि प्रतिवादीचे हित लक्षात घेत नाहीत तर सार्वजनिक संस्था किंवा अधिकारी बेकायदेशीरपणे वागत नाहीत आणि त्यांची सार्वजनिक कर्तव्ये योग्य प्रकारे पार पाडतात हे सुनिश्चित करण्याच्या दृष्टीने, विशेषतः जेथे अनुच्छेद २१ अंतर्गत नागरिकांच्या मूलभूत अधिकार संबंध आहे, त्या दृष्टीने संपूर्ण जनतेचे हित देखील विचारात घेतात.कायदा विकासाच्या प्रक्रियेत आहे आणि या प्रक्रियेसाठी स्वतंत्र सार्वजनिक कायदा प्रसंभाविक प्रक्रिया तसेच सार्वजनिक कायद्याची तत्त्वे विकसित करणे आवश्यक आहे.स्वतंत्र कार्यवाही आणि तत्त्वे कोणत्या परिस्थितीला लागू होतात हे ओळखणे आवश्यक असू शकते आणि न्यायालयांना कठोरपणे परंतु विशिष्ट प्रमाणात सावधगिरीने आणि आत्मसंयमाने कार्य करावे लागेल, अन्यथा अनुच्छेद ३२ किंवा २२६ अंतर्गत कार्यवाहीचा खाजगी कायद्यातील दिवाणी कारवाईसाठी भेसळयुक्त पर्याय म्हणून गैरवापर केला जाईल. बंधू न्यायमूर्ती वर्मा जे. यांनी उल्लेख केलेल्या प्रकरणांमध्ये यापैकी काही परिस्थिती या न्यायालयाने ओळखल्या आहेत.सध्याच्या खटल्यातील तथ्यांमध्ये, आधीच नोंदवलेल्या निष्कर्षांवर, याचिकाकर्त्याच्या मुलाच्या

कोठडीतील मृत्यूसाठी अनुकरणीय नुकसानभरपाईच्या माध्यमातून नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश देऊन तिच्या बाजूने आर्थिक दुरुस्तीचा आदेश देणे हे योग्य आहे. बंधू न्यायमूर्ती वर्मा जे. यांनी नोंदवलेल्या कारणांसाठी मी सहमत आहे की ओडिशा राज्याने याचिकाकर्त्याला रक्कम रुपये १,५०,००० आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्याविधी सेवा समितीला खर्चाच्या स्वरूपात रक्कम रुपये १०,००० द्यावी. बंधू न्यायमूर्ती वर्मा जे. यांनी व्यक्त केलेल्या मताशी आणि निकालात त्यांनी दिलेल्या निर्देशांशी मी सर्व बाबतींत सहमत आहे.

व्ही. पी. आर.

याचिकेला परवानगी दिली.

<u>अस्वीकरण</u>

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करिता वैध मानला जाईल.

X – X – X - X